

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskernes Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

Tidsskrift for
kulturhistorie og
lokalhistorie
Udgivet af
Dansk historisk
Fællesforening

fortid og
nutid

BIND XXXII
HEFTE 1
SIDE 1-78
1985

Mellem udtørring og nye strømninger

Omkring en symposierapport om dansk middelalderhistorie

Af Michael H. Gelting

I forhold til udviklingstendenserne i europæiske middelalderstudier har den danske middelalderforskning været vanskeligt stillet i de seneste årtier. Fornylelsen i udforskningen af Europas middelalder er i 1960'erne og 1970'erne i høj grad kommet fra analysen af store, homogene datamængder ud fra økonomiske og, i stigende grad, socialhistoriske problemstillinger. Undersøgelserne har kunnet tage form af bredt anlagte studier af enkelte fænomener over store dele af Europa i lange tidsrum, som f.eks. Wilhelm Abels arbejder om de europæiske landbrugskonjunkturer, eller af analyser af samspillet mellem et større antal faktorer på grundlag af intensive, lokale undersøgelser, således som det især er blevet praktiseret i Frankrig.¹ Fælles for disse undersøgelser har været, at de har kunnet bygge på skriftligt kildemateriale, der kan behandles statistisk til belysning af økonomiske og socialhistoriske spørgsmål.

Det er kun alt for velkendt, at skæbnens tilskikkelser har levnet sørgelig lidt materiale fra Danmarks middelalder, der vil kunne udnyttes på denne måde. Diplomstoffet er spredt og tilfældigt bevaret, og ser man bort

fra enkelte isolerede pragtstykker som Kong Valdemars jordebog og Roskildebispens jordebog, er der kun vraggods tilbage af middelalderligt regnskabsmateriale. Den danske kildekritiske traditions strenge kvalitetskrav har ikke gjort det lettere for de danske historikere at tilpasse sig de nye forskningstendenser – hvad vi nok bør prise os lykkelige for; dermed har vi formodentlig undgået de værste vildskud, der havde kunnet udspringe af en ukritisk overførelse på danske kilder af de tekniker, der er blevet udviklet på grundlag af det langt bedre vest- og sydeuropæiske materiale.

Men den hjemlige, faglige traditions strenge dokumentationskrav har nok også medført, at man har haft tendens til at koncentrere kræfterne om de veletablerede problemstillinger,² f.eks. inden for den politiske historie – ofte med fremragende resultater, der viser, at udviklingen af radikalt nye synspunkter langtfra altid er afhængig af anvendelsen af nye metoder eller inddragelsen af nyt kildemateriale.³ Det er imidlertid værd at pege på, at 1970'erne har været vidne til visse udviklingstendenser inden for middelalder-

Michael H. Gelting, f. 1951, mag.art. i historie (Aarhus Universitet), arkivar i Rigsarkivet.

* Formålet med denne artikel er at pege på nogle hovedlinjer og perspektiver i aktuel dansk middelalderforskning, med udgangspunkt i beretningen fra et symposium om dansk middelalderhistorie i 1979. Der er ikke tilstræbt nogen form for bibliografisk fuldstændighed. De bøger og artikler, som er anført i det følgende – danske såvel som udenlandske – er fremdraget som eksempler, og der ligger ikke nogen værdidom i, at et arbejde ikke er omtalt.

1. Wilhelm Abels hovedværk, *Agrarkrisen und Agrarkonjunktur*, udkom allerede 1935, men på grund af krigen og dens følger fik Abels hypoteser først deres virkelige gennembrud i 1950'erne. Jf. senest hans *Massenarmut und Hungerkrisen im vorindustriellen Europa*. Hamburg, Berlin 1974. – Franske regionalundersøgelser: sml. nf. note 2.
2. Den samme afhængighed af den hjemlige historikertradition gør sig naturligvis også gældende i udlandet. F.eks. har de franske regionalundersøgelser en lang stamrække; de hænger nøje sammen med den traditionelt nære forbindelse mellem fagene geografi og historie i det franske uddannelsessystem. For middelalderens vedkommende er genrens klassiker Georges Duby: *La société aux XIe et XII siècles dans la région mâconnaise*. Paris 1953.
3. F.eks. Carsten Breengaard: *Muren om Israels hus. Regnum og sacerdotium i Danmark 1050–1170*. G. E. C. Gad 1982. Jf. nf. note 12.

forskningen i udlandet, som åbner interessante, nye perspektiver også for dansk middelalderhistorie, først og fremmest ved den stadig stærkere indflydelse fra etnologien og antropologien.

De skitserede problemer afspejler sig tydeligt i indlæggene på det dobbeltsymposium om dansk middelalderhistorie og om Saxo Grammaticus, der blev afholdt i København i anledning af universitetsjubilæet 1979. Naturligt nok gælder det især den egentlig historiske del af symposiet, som nu foreligger trykt under titlen »Danish Medieval History – New Currents«.⁴ Den danske forskningsstraditions vanskeligheder ved at tilpasse nye problemstillinger til det kildemateriale, der står til rådighed, bliver bragt særlig klart frem i de to indledende danske bidrag: Niels Lunds og Kai Hørbys udblik over henholdsvis vikingetidens og middelalderens *socialhistorie*. Begge artikler viser en fundamental pessimisme med hensyn til mulighederne for at kunne skrive en virkelig socialhistorie for disse tidlige perioders vedkommende; men samtidig afspejler de to forskellige grundholdninger inden for den danske kildekritiske tradition.

Niels Lunds holdning er den mest kompromisløse og fører ham til en radikal skepsis over for alle hidtidige forskningsresultater inden for vikingetidens socialhistorie, uanset om de er nået på grundlag af historisk, arkæologisk eller filologisk materiale. Antallet af ubekendte faktorer omkring det bevarede materiales tilblivelse er for stort, og tilfældighederne omkring dets bevaring er for uigennemskuelige, til at en generaliserende tolkning er mulig. Enhver, der selv er opdraget i den kildekritiske tradition, kan se argumenternes rigtighed; men resultatet er så negativt, at man må sige, at Niels Lund her har gennemført den kildekritiske analyse *ad absurdum*. Når

en konsekvent anvendelse af en videnskabelig teknik på et givet materiale og en given problemstilling giver så magre resultater, nødes man til at konkludere, at teknikken ikke er tilpasset til problemstilling og kildemateriale. Der er behov for metodisk nytænkning.

Et spændende, men i sidste ende overordentlig problematisk eksempel på nytænkning er den såkaldte »new archaeology«. Dens forsøg på at indkredse sociale forhold i forhistorisk tid ved at anvende avancerede statistiske analyseteknikker på arkæologisk materiale er ofte fascinerende læsning; men de forsøg, der er blevet gjort på at anvende den på dansk vikingetids materiale,⁵ viser, at den har de samme begrænsninger som de traditionelle analyseteknikker. Også her strander tolkningen ofte på det forhold, at det bevarede materiale *ikke* udgør et tilfældigt udsnit (i statistisk forstand) af det, der engang har eksisteret, og at vi *ikke* kender alle de faktorer, der har bestemt bevaringen af det, der nu er levnet.

En fremgangsmåde, som måske er bedre tilpasset til kildernes karakter, er blevet udkastet af retshistorikeren Ole Fenger nogle år efter symposiet i København.⁶ Udgangspunkt for Fenger er de *kvalitative* oplysninger om forhistoriske samfunds materielle levevilkår, som arkæologien kan give. Ved en forsigtig sammenligning med retstilstandene i bedre belyste samfund på tilsvarende materielle kulturtrin skulle man kunne nå frem til at udskille nogle ældre lag i de danske landskabslove, der kan formodes at gå tilbage til forhistorisk tid. Hvert af de fag, denne tværfaglige idé berører, vil have sine metodiske problemer med dens gennemførelse; men den forekommer lovende som et forsøg på at affinde sig med hovedproblemet, kildernes fragmentariske og upræcise karakter, uden hverken at

4. *Danish Medieval History – New Currents*. Ed. Niels Skyum-Nielsen & Niels Lund. Museum Tusulanum 1981. 258 s. Bidragene er alle på engelsk. I betragtning af publikationens internationale sigte er det beklageligt, at man ikke har ladet en dansk- og tyskkyndig, engelsksproget historiker foretage en sproglig bearbejdelse af manuskripterne. Bogen skæmmes af talrige danicismer og germanismer, som til tider gør teksten unødigt vanskeligt tilgængelig. Begrebet »stadsret« oversættes til engelsk på tre forskellige måder, hvoraf den ene – civic rights – må betegnes som direkte vildledende. Og »trends« ville nok være en bedre gengivelse af det danske ord »strømninger« end titlens »currents«.

5. Især Klavs Randsborg: *The Viking Age in Denmark. The Formation of a State*. Duckworth 1980.

6. Ole Fenger: *Gammeldansk ret*. Centrum 1983.

give op over for det eller at ignorere det. Det svageste punkt i den skitserede metode er, at den kun tillader at identificere områder, hvor det forhistoriske Danmark ligner andre samfund på samme kulturtrin; kulturelle forskelle vil være meget vanskeligere at dokumentere.

Interessant nok er det også landskabslovene, Kai Hørby slutter med at pege på i sit langt mere positive vue over forskningen i Danmarks socialhistorie i middelalderen. Vel erkender Hørby, at store og centrale problemstillinger på dette område ikke lader sig belyse tilstrækkeligt ved hjælp af de bevarede kilder; men denne erkendelse fører ham frem til en nøgtern afvejning af, hvor der er mulighed for at gøre en frugtbar indsats, om resultaterne så også kun skulle have begrænset rækkevidde. I denne forbindelse fremhæver han især landskabslovene, ikke for at bruge dem som kilder til endnu ældre samfundsforhold og retstilstande, men med en opfordring til at studere lovhåndskrifterne og deres variationer som vidnesbyrd om en levende retspraksis op gennem middelalderen. Her ved slutter han sig til den fremherskende tendens i de senere års retshistoriske forskning. Den germanistiske traditions søgen efter den oprindelige germanske ret bag om landskabslovenes tekst er ved at blive forladt til fordel for en interesse for lovene som en levende del af samfundet, der forandres og udvikler sig med dette. Denne tendens afspejler sig også i den artikel i samlingen, som mest eksplicit beskæftiger sig med landskabslovene, Nanna Damsholts undersøgelse af behandlingen af voldtægt i danske litterære og juridiske tekster fra 1100- og 1200-tallet. Artiklens hovedformål er netop at indkredse den udvikling i holdningen til voldtægtsforbrydelsen, som af-

spejler sig i periodens kilder (jf. videre nedenfor). Den germanistiske traditions problemstillinger er dog også repræsenteret i symposierapporten: Erich Hoffmanns studie over landsdelenes politiske autonomi og forhold til kongerigets enhed op gennem middelalderen sigter først og fremmest på at kunne slutte tilbage til vikingetidens statsopbygning. Dette er en af de artikler i bogen, hvor man ikke finder betegnelsen »nye strømninger« ganske dækkende.

Kai Hørby peger også på andre problemstillinger og kildegrupper, som afventer behandling ud fra en socialhistorisk synsvinkel: således de bevarede nekrologier og gavebøger med deres oplysninger om gejstlige institutioners velgørere, og udenlandske arkivers oplysninger om dansk handelshistorie. Det er imidlertid karakteristisk for de forskningsmuligheder, Hørby især peger på, at de indebærer en forskydning af forskningens kronologiske tyngdepunkt fra højmiddelalderen til middelalderens sidste tre århundreder. Det er en tendens, som er blevet bekræftet ved de senere års publikationer inden for dansk middelalderhistorie, hvor senmiddelalderen har indtaget en meget fremtrædende plads – omend det er den politiske historie snarere end socialhistorien, der har været i fokus.⁷

Denne kronologiske forskydning afspejler sig imidlertid kun i begrænset omfang i »Danish Medieval History – New Currents«. Af de danske bidrag er der kun ét, Svend Gissels redegørelse for ødegårdsprojektets resultater, som udelukkende beskæftiger sig med senmiddelalderen.⁸ Symposiets tyngdepunkt er tiden før 1350 – en afgrænsning af middelalderen, som måske nok har været nødvendig for at sikre en rimeligt afrundet sammenhæng

7. Det gælder især de større værker: Esben Albrechtsen: *Herredømmet over Sønderjylland 1375–1404*. Den danske historiske Forening 1981. Aksel E. Christensen: *Kalmarunionen og nordisk politik 1319–1439*. Gyldendal 1980. Poul Enemark: *Kriseår 1448–1451*. Akademisk Forlag 1981. Jens E. Olesen: *Rigsråd. Kongemagt. Union*. Universitetsforlaget i Aarhus 1980. Samme: *Unionskrige og stændersamfund*. Sst. 1983. – Af vigtige arbejder om senmiddelalderlig socialhistorie kan nævnes Erland Porsmose: *Bønder, bryder og tjenere*. Odense Universitetsforlag 1983. Jørgen Würtz Sørensen: *Bondeoprør i Danmark 1438–1441*. Landbohistorisk Selskab 1983.

8. Blandt de udenlandske bidragydere beskæftiger Klaus Friedland sig udelukkende med senmiddelalderen i sin artikel om Danmarks rolle i Nordeuropas økonomiske system; det samme gælder Helmut Jägers præsentation af centraleuropæisk ødegårdsforskning. Men også blandt de udenlandske bidrag dominerer højmiddelalderen.

i symposiets forhandlinger, men som man vist ellers kun ser anvendt på Italiens historie!

Symposiets emne er altså først og fremmest tendenserne inden for udforskningen af Danmarks historie i sen vikingetid og højmiddelalder – groft sagt 900–1350. Udvalget af artikler – specielt artiklerne af danske historikere – bør være et udtryk for, hvilke områder symposiets arrangører i 1979 har opfattet som »spydspidser« i udforskningen af denne periode.

Socialhistorien er allerede drøftet – de to artikler giver dog som nævnt nærmest indtryk af at ville forklare, hvorfor en internationalt dominerende forskningstendens har haft svært ved at slå igennem i dansk middelalderforskning. Derudover er der bidrag om kvindehistorie (Nanna Damsholt om voldtægt; Georges Duby om aristokratiets kvinders stilling i 1100-tallets Frankrig); om forfatningshistorie (Erich Hoffmann om forholdet mellem landsdele og rigshed; Niels Skyum-Nielsen om det danske styre i Estland); om byer og handel (Olaf Olsen om Projekt Middelalderbyen; Peter Sawyer om angelsaksiske markeder; Klaus Friedland om Danmark som led i Nordeuropas økonomiske system i senmiddelalderen); om borge (Walter Janssen om den europæiske baggrund; Hans Stiesdal om danske voldsteder; og et kort resumé af Tage E. Christiansens dramatiske og sensationelle datering af Trelleborg); om den senmiddelalderlige landbrugskrise (Helmut Jäger om Centraleuropa, Svend Gissel om Danmark).

Listen kan give anledning til nogle overvejelser, både ved det, den indeholder, og ved det, den udelader.

Et af de problemer, der trænger sig på i dansk middelalderforskning, er spørgsmålet om *kongemagtens* karakter i vikingetid og ældre middelalder; det fremdrages da også af både Niels Lund og Kai Hørby, ligesom Tage E. Christiansens datering af Trelleborg har im-

plikationer for besvarelsen af dette spørgsmål. Diskussionen af kongemagtens karakter har stået højt på historikernes dagsorden i det mindste siden Arup udsendte første bind af sin Danmarkshistorie i 1925,⁹ med dens radikale afvisning af kongemagten som central samfundsfaktor i vikingetiden. I stedet så Arup kirken som den afgørende, organiserende og fornyende kraft i det gammeldanske samfund. På dette punkt har den følgende generation gjort kraftigt op med ham, og især Skyum-Nielsen har betonet kirkens svage samfundsmæssige stilling, idet den var et fremmedelement, afhængigt af kongemagtens aktive støtte.¹⁰ Alle synes dog enige om, at vikingetidens kongers samfundsmæssige beføjelser var begrænsede, og at Valdemarstiden 1157–1241 betegner et vendepunkt, hvor kongen opnåede en magtfuldkommenhed, der var ukendt af de foregående århundreders herskere:

Denne linje i debatten er fortsat i årene efter symposiet i 1979. Fremmest blandt de senere indlæg bør nævnes Carsten Breengaards disputats fra 1982: Muren om Israels hus.¹¹ Breengaards bog er et blændende bevis på, at et historisk emne kan blive gennemgribende fornyet uden ændring af hævdvundne analysemetoder, men blot ved en præcisering og modernisering af problemstillingen – i dette tilfælde ved konsekvent at betragte kirkens indpasning i det gammeldanske slægtssamfund som et *socialt* problem, der dominerede Danmarks historie (eller i det mindste udformningen af de skriftlige kilder!) 1100-tallet igennem.¹² Men Breengaards bog synes også at vise, at diskussionen om kongens og kirkens magt før Valdemarstiden er ved at komme ind i en blindgyde. Breengard synes at skildre et samfund, hvor Arups svage kongemagt og Skyum-Nielsens magtesløse kirke stod som de eneste samlende faktorer i et rige, der bestod af et løst konglomerat af autonome slægtssamfund.

9. Erik Arup: *Danmarks Historie I: Til 1282*. Kbh., Hagerup 1925.

10. Niels Skyum-Nielsen: *Kvinde og Slave*. Munksgaard 1971.

11. Ovf. note 3.

12. Jf. Inge Skovgaard-Petersens anmeldelse i *Historisk Tidsskrift* 84, 1984, s. 95–108, som fremhæver rigtigheden af denne betragtning, samtidig med at den påpeger væsentlige svagheder i Breengaards tolkning.

De sidste årtiers arkæologiske resultater gør imidlertid vikingetidens svage kongemagt stadig mere problematisk. De militære ingeniørarbejder, der nu kan tidsfæstes til 900-tallets anden halvdel, forudsætter en forbløffende mobilisering af rigets økonomiske ressourcer. Vigtigere er dog måske bygrundlæggelserne – Hedeby, Århus, Lund, og måske flere, hvor det kan vises eller sandsynliggøres, at grundlæggelsen er sket på kongeligt initiativ. Ringborge, broer, forsvarsvolde har vel kunnet opføres ved en kortvarig, ekstraordinær indsats. Men grundlæggelsen af byer, handelspladser, har forudsat en magt, der på mere varig vis har kunnet garantere tiltrængende købmænds sikkerhed, fysisk og økonomisk. Kan man så sikkert som Niels Lund (s. 29) fastslå, at »(the early kings) had no jurisdictional powers«? Deres domsmagt har måske ikke svaret til senere århundreders – men kan man forestille sig en sikring af købmændenes fred uden en eller anden form for jurisdiktion?¹³ Dette er et punkt, hvor Ole Fengers efterlysning af sammenligninger med andre samfund på samme kulturtrin måske vil kunne give interessante fingerpeg.¹⁴

Efter symposiets afholdelse er der i forbindelse med bebyggelsehistoriske undersøgelser endog fremkommet hypoteser om kongemagtens krav om regelmæssige militære og økonomiske ydelser fra landbefolkningen som i det mindste en stærkt medvirkende faktor bag den varige omstrukturering af bebyggelsen, der synes at kunne påvises omkring og efter år 1000; og også de seneste undersøgelser af det højmiddelalderlige godssystem har peget på, at et kraftigt og regelmæssigt kongeligt afgiftstryk på befolkningen må dateres længere tilbage end tidligere antaget.¹⁵

Alle elementerne til en omvurdering af den danske kongemagt i 900-1000-årene er endnu ikke til stede, men meget tyder på, at dette bliver et mere centralt spørgsmål i de kommende års forskning, end symposierapporten lader ane.

De åbne spørgsmål om vikingetidens kongemagts karakter er dog til stede, eksplicit og implicit, i »Danish Medieval History – New Currents«. Derimod optræder et andet, klassisk tema i dansk middelalderforskning kun som en vished: *Valdemarernes stærke kongemagt*, som Kai Hørby betegner som et af de afgørende vendepunkter i Danmarks middelalder. Her må man konstatere, at de forløbne fem år siden symposiets afholdelse har været vidne til nye forskningsmæssige udviklinger, der formentlig vil give Valdemarstidens kongemagt en mere kontroversiel rolle i forskningen i de kommende år.

Ole Fenger har i sin lille bog om Gammeldansk ret¹⁶ foretaget et frontalangreb på den hævdvundne opfattelse af Valdemarernes magtfuldkommenhed. Historikerne har ladet sig blænde af diplomernes sprogdragt og har tegnet Valdemarerne i enevoldskongens billede, med en lovgivningsmagt, som savner sin lige i samtidens Europa. Nærlæsning af dokumenterne i deres idémæssige og sociale kontekst viser et langt mere ordinært middelalderligt kongedømme, som ikke lovgav, men (gen) fandt gammel ret, og hvis afgørelser ikke blev truffet ved magtbud, men som resultat af moden drøftelse med og accept fra den aristokratiske kreds, der havde et naturligt krav på at råde kongen.

Denne radikale omvurdering af 1100–1200-årenes stærke kongemagt kunne vel knap forudses i 1979. Alligevel kan man beklage, at

13. Jf. de beslægtede overvejelser over sammenhængen mellem byernes og kongemagts udvikling hos Else Roesdahl: *Danmarks vikingetid*, Gyldendal 1980, s. 94, og Inge Skovgaard-Petersen i *Danmarks historie*, bd. 1, Gyldendal 1977, s. 140–142.

14. Evt. afrikanske riger syd for Sahara før kolonitiden? Disse statsdannelse var ofte karakteriseret ved militær beherskelse af handelscentre og handelsveje, og ligesom vikingetidens Danmark var de under kulturel påvirkning fra Middelhavskulturerne, i dette tilfælde dog i islamisk udformning.

15. Erland Porsmose: *Den regulerede landsby. Studier over bebyggelsesudviklingen på Fyn i tiden fra ca. 1700 til ca. 1000 e.Kr. fødsel*, Odense Universitetsforlag 1981, s. 453–455. Erik Ulsig: Landboer og bryder, skat og landgilde. De danske fæstebønder og deres afgifter i det 12. og 13. århundrede (*Middelalder, metode og medier. Festskrift til Niels Skyum-Nielsen ...*, red. Karsten Fledelius, Niels Lund og Herluf Nielsen, Museum Tusulanum 1981, s. 137–166), s. 158–159.

16. Se note 6.

symposiet ikke gav større plads til den politiske historie. Studiet af Danmarks politiske historie i middelalderen har længe været domineret af statsretlige problemstillinger. De senere års voksende interesse for socialhistoriske spørgsmål – og ikke mindst for sociale konflikter – har imidlertid medført nogle ganske væsentlige perspektivændringer. Selv om 1960'ernes og 1970'ernes nymarxistiske strømninger kun har sat sig få direkte spor i dansk middelalderforskning (i symposierapporten er de overhovedet ikke repræsenteret), har de ført til en skærpet bevidsthed om betydningen af forholdet mellem udbyttede og udbyttede, hvad enten disse sidste optrådte i skikkelse af kongemagt, af verdslige godsejere eller af kirkelige institutioner. Dette har nødvendigvis medført en stærkere fremhævelse af det fundamentale interessefællesskab, som bag ved alle indbyrdes stridigheder bandt kongemagt og gejstligt og verdsligt aristokrati sammen over for den menige befolkning.

Anskuet ud fra denne synsvinkel mister en af dansk middelalderhistories »hovedakser«, kampen mellem *kongemagt og aristokrati*, noget af sin fundamentale karakter. Trods de undertiden dybe og bitre modsætninger mellem landets ledende mænd må man erkende, at stridighederne var interne magtkampe inden for et politisk system, hvis grundlæggende træk, godsejerklassens herredømme over bønderne, forblev uantastet. Samarbejdet mellem kongemagt og aristokrati bliver dermed et mere væsentligt og interessant træk end de store og små stridigheder om den nøjagtige fordeling af udbytningens afkast.

Symposiets præsident, afdøde professor Niels Skyum-Nielsen, har selv leveret et af de vægtigste forskningsbidrag i denne retning;¹⁷ i symposierapporten går han imidlertid ikke direkte ind på disse spørgsmål, idet hans bi-

drag drejer sig om det danske herredømme i Estland. Valget af dette emne er dog næppe helt uden forbindelse med de ovennævnte spørgsmål. Ændringen af synsvinklen på Danmarks politiske historie i middelalderen fra det statsretlige til det socialhistoriske gør det også muligt definitivt at bryde med en ældre opfattelse af de skandinaviske landes politiske system som noget radikalt forskelligt fra de vesteuropæiske feudaltater – et brud, som blev indledt af Aksel E. Christensen med hans *Kongemagt og Aristokrati*.¹⁸ I denne henseende kommer de senere års europæiske forskning den danske i møde ved en stærk nuancering af det statsretlige feudalismebegreb: den nordfranske, politiske feudalstruktur opfattes ikke længere som en art absolut målestok for beskrivelsen af Europas politiske strukturer i 1000–1200-årene, men som én blandt utallige variationer over en fælles politisk organisationsform, hver især betinget af lokale sociale strukturer og traditioner.¹⁹ I dette perspektiv kan de skandinaviske lande indplaceres i et kontinuum af afskygninger af den feudale stat.

I tråd hermed har netop Skyum-Nielsen stærkere end tidligere forskere peget på tidlige tegn på påvirkninger fra den vesteuropæiske feudalismes politiske organisationsformer.²⁰ Og den samme synsvinkel gør det muligt at lade Estland indgå i en helhedsbetragtning af det danske rige under og efter Valdemarerne,²¹ hvor det i den tidligere forskning har haft karakter af et irrelevant, feudalt fremmedelement. Man kunne imidlertid ønske sig disse perspektiver trukket stærkere op i Skyum-Nielsens bidrag til symposierapporten.²²

I det hele må man sige, at de skitserede tendenser i retning af en mere socialhistorisk betonet tolkning af den politiske historie

17. Se note 10.

18. Aksel E. Christensen: *Kongemagt og Aristokrati*. Kbh. 1945.

19. F.eks. *Structures féodales et féodalisme dans l'Occident méditerranéen, Xe-XIIIe siècles*. Ecole Française de Rome 1980.

20. Skyum-Nielsen: *Kvinde og Slave* s. 78, 84, 207–209. Jf. også C. A. Christensen: Roskildekirken jordegods før år 1200. Fra skibengods til bispegods (*Historisk Tidsskrift* 80, 1980, s. 29–39).

21. Mest udpræget i Thomas Riis: *Les institutions politiques centrales du Danemark 1100–1332*. Odense University Press 1977.

22. Som også antydtes af Helge Paludan i et gensvar til Skyum-Nielsen på symposiet (s. 136).

endnu ikke er slået fuldt igennem. Det vigtigste bidrag i denne retning, Skyum-Nielsens Kvinde og Slave,²³ er mere en materialesamling end et egentligt synteseværk, og der er endnu behov for megen forskning, ikke blot inden for den politiske historie, men også for at nå til en bedre erkendelse af selve samfundsudviklingen. På dette område er de senere års vigtigste fornyelse nok kommet gennem et tæt samarbejde mellem historikerne og en af arkæologiens forholdsvis nye discipliner, *middelalderarkæologien*.

Vel kan arkæologien først og fremmest belyse den materielle kultur, som de skriftlige kilder kun rummer få og uklare oplysninger om – omend Tage E. Christiansens datering af Trelleborg til 980/81 er et eksempel på, at nye arkæologiske dateringsmetoder som dendrokronologien har givet arkæologerne hidtil ukendte muligheder for at bidrage til den politiske historie med præcise dateringer af militære anlæg og andre bygningsarbejder. Omvendt er det overordentlig vanskeligt at bringe de skriftlige vidnesbyrd om institutionelle og retlige forhold i direkte forbindelse med arkæologiske levn. Men det har længe været klart, at historikerne ikke kan forlade sig alene på de sparsomme og ofte kryptiske skriftlige kilder, hvis man skal forstå middelalderens samfundsudvikling. Samarbejdet mellem arkæologer og historikere har da også en lang tradition i Danmark; men mange indlæg på symposiet i 1979 vidner om, at dette samarbejde er blevet intensiveret i 1970'erne – ikke mindst gennem det historisk-arkæologiske samarbejdes to »flagskibe«, Ødegårdsprojektet og Projekt Middelalderbyen – i øvrigt begge projekter, som også inddrager andre videnskaber.

Disse to projekter adskiller sig noget i udgangspunkt og sigte. Middelalderbyens primære formål er at skabe et arbejdsredskab for

fremtidig forskning ved at etablere sikre data om tidspunktet for byernes grundlæggelse og forløbet af deres topografiske udvikling; projektet har ikke bundet sig til at belyse nogen enkelt, aktuel problemstilling, og det har ret udpræget deskriptiv karakter.²⁴ Ødegårdsprojektet er mere problemorienteret; det tager udgangspunkt i den internationale debat om den senmiddelalderlige agrarkrisens årsager og forløb, og det søger at tolke den skandinaviske udvikling på baggrund heraf.²⁵ Udarbejdelsen af hypoteser om generelle årsagssammenhænge spiller derfor en større rolle i Ødegårdsprojektet end i Projekt Middelalderbyen.

Hermed skal det ikke antydes, at Projekt Middelalderbyen skulle være mindre perspektivrigt end Ødegårdsprojektet. Et eksempel på de rige forskningsmuligheder, Middelalderby-projektet åbner, er de undersøgelser, der er foretaget inden for projektets rammer af det middelalderlige ejendomsbegreb i købstæderne.²⁶ Med rette er det i denne forbindelse blevet påpeget, at de sidste to århundreders postulering af et absolut ejendomsbegreb som en af samfundets grundpiller udgør en af de største vanskeligheder for forståelsen af de middelalderlige besiddelsesforhold, der var baseret på et fleksibelt, »funktionelt adkomstbegreb«. Og i denne forbindelse fremhæves det, at historikernes uklare opfattelse af de middelalderlige besiddelsesforhold i øjeblikket gør tolkningen af de mest fundamentale ændringer i det danske middelalderlige landbrugssamfund problematiske – specielt i diskussionen af godsstrukturens udvikling og overgangen fra »selveje« til fæste i 1200-tallet.

Projekt Middelalderbyens formål begrænser nødvendigvis undersøgelsen af besiddelsesretten til forholdene i købstæderne. Og på en måde er selve afgrænsningen og gennemførelsen af de to store projekter et udslag af en

23. Se note 10.

24. Denne karakteristik af projektet må tages med det forbehold, at en afsluttende rapport endnu ikke foreligger.

25. Svend Gissel m.fl.: *Desertion and Land Colonization in the Nordic Countries c. 1300–1600*. Almqvist & Wiksell 1981.

26. Ole Fenger, Bodil Møller Knudsen, Helle Reinholdt: »I være have«. Om ret til hus og jord i middelalderbyen. Dupl. rapport om registrering af kilder vedrørende adkomst til fast ejendom på grundlag af det i projekt »Middelalderbyen« indsamlede materiale fra ti danske byer. Århus 1982.

ejendommelighed ved den danske middelalderforskning i dens helhed: tilbøjeligheden til at studere *landdistrikter og byer* (købstæder) hver for sig. Rigtig nok er man i Projekt Middelalderbyen meget opmærksom på de geografiske faktorer, der medvirkede til at bestemme byernes placering og senere udvikling, herunder forbindelsesvejene til oplandet;²⁷ og udviklingen i handelen med landbrugsvarer spiller en væsentlig, omend sekundær rolle i Ødegårdsprojektets tolkninger af øde-lægningsprocessen i 1300–1400-årene.²⁸ Men argumenterne er gerne holdt i meget almene vendinger. Her såvel som i andre diskussioner af middelalderens danske økonomi og samfundsforhold savner man en nærmere overvejelse af relationerne mellem byer og opland.²⁹ Alle er enige om at se etableringen af et tæt net af privilegerede købstæder under Valdemarerne som et væsentligt nyt træk, ikke mindst som vidnesbyrd om landets økonomiske og kulturelle vækst og deltagelse i den internationale handels udvikling. Men de nærmere *interne* årsagssammenhænge bag denne udvikling såvel som dens følger synes ikke at være blevet udforsket. Etableringen af købstæder må formodes at have medført ganske væsentlige ændringer i mønsteret for udveksling af landets produkter – om ikke umiddelbart, så dog på lidt længere sigt. De mulige konsekvenser heraf for landbrugssamfundets drifts- og organisationsformer har i forskningen stået helt i skyggen af interne drivkræfter i landbrugssamfundet, først og fremmest befolkningsudviklingen. Man sav-

ner mere dybtgående overvejelser over samspillet mellem by og land i middelalderen.

Det skal indrømmes, at problemet ikke er specielt for dansk middelalderforskning; man genfinder det i meget store dele af litteraturen om Europas økonomi og samfund i middelalderen. Udforskningen af by-land-relationerne støder nemlig på overordentlig store dokumentationsproblemer, hvad såvel de arkæologiske som de skriftlige kilder angår. Man kan beklage, at symposiet ikke præsenterede en interessant forskningsdiskussion, som netop var i fuld gang omkring 1979, og som bl.a. kunne bidrage til at belyse forholdet mellem land og by – nemlig diskussionerne omkring mønternes funktion i det danske samfund i højmiddelalderen.³⁰ De kildekritiske vanskeligheder ved at rekonstruere møntcirkulationen bør ikke undervurderes,³¹ men hypotesen om, at mønternes udbredelse i landdistrikterne først for alvor tog fart et århundrede efter, at mønter bliver hyppige blandt jordfund fra byerne, bør følges op med videre undersøgelser; kan hypotesen bestyrkes, tyder den på en ændring i by-land-relationerne omkring midten af 1200-tallet.

I Vesteuropa mener Georges Duby at kunne konstatere en afgørende kvalitativ og kvantitativ ændring i forholdet mellem den landlige godsøkonomi og byerne i årene omkring 1180.³² Indtil da havde landbruget været den mest dynamiske og ekspanderende samfundssektor; efter 1180 gik initiativet stadig mere udpræget over til byerne, såvel økonomisk som i udformningen af de domine-

27. *Ti byer*. Dupl. diskussionsoplæg til mødet på Skarrildhus maj 1980.

28. Gissel m.fl.: *Desertion and Land Colonization*, s. 188–204.

29. Dette forhold afspejler sig f.eks. tydeligt i Kai Hørby's afsnit i Niels Lund og Kai Hørby: *Dansk social historie bd. 2: Samfundet i vikingetid og middelalder 800–1500*, Gyldendal 1980, hvor relationerne mellem by og land kun får meget begrænset plads i diskussionen af byernes udvikling.

30. Kirsten Bendixen: Mønternes funktion i Danmark i perioden c. 1075 til c. 1300 belyst ved skriftlige og numismatiske kildeudsagn (*Fortid og Nutid XXVII*, 1977, s. 4–20). Samme: Møntcirkulation i Danmark fra Vikingetid til Valdemarssønnerne (*Aarbøger for Nordisk Oldkyndighed og Historie* 1978, udk. 1980, s. 155–190). Bjørn Poulsen: Møntbrug i Danmark 1100–1300 (*Fortid og Nutid XXVIII*, 1979, s. 281–285, jf. Kirsten Bendixen: Møntcirkulation i Danmark i Middelalderen, *sst.* XXVIII, 1980, s. 456–457).

31. Det er måske nok sket i de nævnte artikler om møntcirkulationen i Danmarks middelalder. Man synes ikke fuldt ud at have taget hensyn til, at eftersom størsteparten af møntfundene fra landdistrikterne stammer fra kirkeudgravninger, bliver den kronologiske fordeling af de fundne mønter delvis afhængig af kirkernes opførelsestidspunkt.

32. Georges Duby: *Guerriers et paysans, VIIe–XIIe siècle. Premier essor de l'économie européenne*. Gallimard 1973.

rende tankesæt. Groft sagt begyndte profitmentaliteten at fortrænge den aristokratiske gave- og plyndringsøkonomi.

Så vidtgående hypoteser vil det danske kildemateriale vel ikke tillade. Ikke desto mindre er det værd at overveje, om tilsvarende udviklinger har gjort sig gældende i Danmark, eventuelt med en forsinkelse på en generation eller to. Ved kun at stille spørgsmål, som kildematerialet kan belyse direkte, udnytter man ikke dets muligheder fuldt ud.

Med disse overvejelser er der antydning af en inspirationskilde, som formentlig vil få stor betydning for dansk middelalderforskning i de kommende år, netop fordi den åbner for nye udnyttelsesmuligheder for de sparsomme danske skriftlige kilder fra middelalderen: »mentalitetshistorien«.

Mentalitetshistorien er endnu et eksempel på den fornyelse, historievidenskaben har fået ved inspiration fra nabovidenskaberne. Det er en forskningsretning, som især er blomstret frem i 1970'erne, navnlig i Frankrig. Baggrund for den var nok bl.a. en vis skuffelse over 1950'ernes og 1960'ernes meget økonomisk-historisk orienterede samfundshistorie, hvor økonomiske faktorer og mekanismer kunne have en tendens til at optræde som selvstændigt »handlende« enheder, mens man i nogen grad glemte, at økonomiske mekanismer fungerer gennem mennesker – og dermed er afhængige af disse menneskers måde at opfatte og forestille sig deres situation, af deres prioriteringer etc.

Inspirationen til at komme ud over denne vanskelighed har man bl.a. hentet i antropologien, som længe har interesseret sig for de symbolske aspekter af cirkulationen af værdier i ikke-europæiske samfund.³³ Den samme inspiration har gjort sig gældende for socialhistorien, hvor antropologernes interesse for ægteskabs- og slægtskabsmønstre har afspejlet sig i mange historiske arbejder.³⁴ Det gælder om at udforske tidligere tiders »mentale strukturer« i deres vekselvirkning med de sociale og økonomiske strukturer: hvilket begrebsapparat og hvilke værdinormer har man haft til at erkende omverdenen, og hvordan har disse forhold formet og begrænset de enkelte menneskers handlinger?

Sådan problemstillinger har medført fornyet interesse for kildetyper, som historikerne i nogle årtier havde ladet glide noget i baggrunden: de berettende kilder og litterære tekster, der er mindst lige så værdifulde som adkomstbreve, jordebøger og regnskaber, når det drejer sig om at afdække bevidste og ubevidste holdninger og adfærdsmønstre. Mange undersøgelser har formet sig som en nærlæsning af en enkelt eller nogle få tekster.³⁵ Andre har fastholdt en kvantitativ analysemetode, men med inddragelse af ikke-skriftlige kildegrupper, f.eks. den folkelige kirkekunst.³⁶

Mentalitetshistorien har tiltrukket sig megen berettiget kritik, ikke mindst fordi betydningen af forskerens subjektive vurderinger for den samlede tolkning er mere gennemskuelig end i andre historiske traditioner,

33. F.eks. Marcel Mauss: *Essai sur le don, forme archaïque de l'échange*. 1925.

34. Georges Duby, som deltog i symposiet, er i sit forfatterskab karakteristisk for udviklingen. Hans ældre arbejder er klassiske eksempler på økonomisk-social historie – den regionale undersøgelse af egnen omkring Mâcon fra 1953 (ovf. note 2) og synteseværket *L'économie rurale et la vie des campagnes dans l'Occident médiéval (France, Angleterre, Empire, IXe-XVe siècles)*. *Essai de synthèse et perspectives de recherches*. Aubier Montaigne 1962. Hans nye synteseværk fra 1973, *Guerriers et paysans* (ovf. note 32) har allerede en anden karakter: heri udforsker han ikke blot økonomiske mekanismer, driftsformer og sociale strukturer, men også deres sammenhæng med mentale holdninger. Og i sine senere bøger (*Les trois ordres ou l'imaginaire du féodalisme*, Gallimard 1978; *Le chevalier, la femme et le prêtre: Le mariage dans la France féodale*, Hachette 1981) er det dybtliggende strukturelle fænomener i de europæiske samfund, han tager op: opfattelsen af samfundets opbygning, ægteskabets udvikling. – Antropologien er langt fra mentalitetshistoriens eneste inspirationskilde. Også den strukturalistiske lingvistik og psykologien har betydning for dens udvikling.

35. F.eks. Georges Duby: *Le dimanche de Bouvines, 27 juillet 1214*. Gallimard 1973. De samtidige skildringer af slaget ved Bouvines bliver her gjort til udgangspunkt for en bredt anlagt skildring af krig, fred, kamp og sejr, og af de holdninger, der knyttede sig til dem i det tidlige 1200-tal.

36. G. & M. Vovelle: *Vision de la mort et de l'au-delà en Provence d'après les autels des âmes du Purgatoire, XVe-XXe siècles*. A. Colin 1970.

samtidig med at der savnes alment anerkendte, objektive kriterier for afprøvning af hypotesernes bærekraft.³⁷ Det er en forskningsdisciplin, som kræver megen kritisk sans for at holde sig på den gyldne middelev mellem den blotte bekræftelse af selvindlysende banaliteter og den ukontrollerede, subjektive tolkning. For dansk middelalderforskning åbner den imidlertid interessante perspektiver, idet dens problemstillinger og metoder giver nye muligheder for at udnytte de berettende kilder, de litterære tekster og billedkunsten fra Danmarks middelalder, kilder som indtil nu i lidt for høj grad er blevet reduceret til stenbrud, hvorfra historikeren alt efter sine interesser kunne uddrage nogle spredte byggesten i form af isolerede, konkrete data – og i øvrigt lade konteksten, den »litterære udsmykning« ligge som faget udvedkommende. I et mentalitetshistorisk perspektiv er det netop denne litterære udsmykning, der har værdi som kilde til udforskningen af en given tids holdninger og tankesæt.

Med sin interesse for bearbejdelsen af enkelte tekster får mentalitetshistorien betydelige lighedspunkter med litteraturforskningen, og det er naturligt, at den mentalitetshistoriske synsvinkel i dansk middelalderforskning først synes at skulle gøre sig gældende på et af de områder, hvor litteratur- og historieforskning længe har kunnet samarbejde: studiet af *Saxos Gesta Danorum*. Saxoforskningen var genstand for 1979-symposiets anden halvdel,³⁸ men er også repræsenteret i »Danish Medieval History – New Currents«.

Indlæggene på det egentlige Saxo-symposium rettede sig overvejende mod »klassiske« problemer om tekstoverlevering og kilder, litterær struktur og tolkning af enkelte skikkelser og episoder.³⁹ Den mentalitetshistoriske inspiration mærkes især i Nanna Damsholts forsøg på at indkredse ændringer i holdningen til voldtægtsforbrydelsen omkring 1200, bl.a. med Saxo som kilde.⁴⁰ Siden er tendensen blevet fortsat bl.a. af N. H. Holmqvist-Larsen i hans bog *Møer, skjoldmøer og krigere*,⁴¹ hvori han søger at eftervise en brydning mellem ældre og nyere holdninger til ægteskab og kønsroller inden for Saxos tekst. Resultaterne af disse undersøgelser er interessante, omend nødvendigvis temmelig hypotetiske. Og det turde være indlysende, at så fascinerende en forfatter Saxo end er – eller rettere, netop på grund af Saxos enestående litterære kvaliteter – kan han ikke være noget typisk udtryk for sin samtid. Studiet af middelalderens holdninger og tankesæt må – som i Nanna Damsholts artikel – inddrage andre, mindre rige, men måske også mere jævne og umiddelbare tekster.

I denne forbindelse bør der fremhæves et træk, som har været karakteristisk for Saxoforskningen siden Saxo-kollokvierne i København 1969–70,⁴² nemlig en voksende forståelse af, at Saxo ikke kan tolkes uden at inddrage kirkens ideologi; et banebrydende eksempel herpå er Inge Skovgaard-Petersens påvisning af, at kristendommens og kirkehistoriens kronologi bestemmer den overordnede disposition af Saxos værk.⁴³

37. F.eks. Emmanuel Le Roy Laduries fascinerende bog om *Montaillou, village occitan de 1294 à 1324*, Gallimard 1975, som ved sin fremkomst virkede som en åbenbaring af helt nye aspekter af 1300-tallets samfund, men som hurtigt blev udsat for sønderlemmende kritik for sin vilkårlige udvælgelse og tolkning af kildesteder uden hensyn til deres kontekst. Se f.eks. Karen Glente: *Processen mod Beatrice de Lagleize. Inkvissionsakter fra Languedoc*. Institut for Religionssociologi, Københavns Universitet u.å.

38. Udgivet samtidig med *Danish Medieval History – New Currents* under titlen *Saxo Grammaticus – A Medieval Author between Norse and Latin Culture*, ed. Karsten Friis-Jensen. Museum Tusulanum 1981. 173 s.

39. De kildekritiske og metodiske problemer i sådanne undersøgelser er ofte analoge med mentalitetshistoriens vanskeligheder. Det springer især i øjnene i Kurt Johannessons inspirerende, men problematiske *Saxo Grammaticus, Komposition och världsbild i Gesta Danorum*, Almqvist & Wiksell 1978, hvis hovedteser han opsummerede på symposiet.

40. *Danish Medieval History* s. 71–93.

41. N. H. Holmqvist-Larsen: *Møer, skjoldmøer og krigere. En studie i og omkring 7. bog af Saxo's Gesta Danorum*. Museum Tusulanum 1983.

42. *Saxostudier (Saxo-kollokvierne ved Københavns Universitet)*, red. Ivan Boserup. Museum Tusulanum 1975.

43. *Sst.* s. 20–27, jf. Inge Skovgaard-Petersen: *Saxo, Historian of the Patria (Medieval Scandinavia 2, 1969, s. 54–77)*; siden fulgt op af Kurt Johannesson i hans ovennævnte Saxo-tolkning (se note 39).

Denne udvikling må i høj grad hilses velkommen. Dansk middelalderforskning har været kendetegnet af en ejendommelig mangel på interesse for *kirken*. Man har beskæftiget sig med kirken som politisk magtfaktor – med den konklusion, at kongemagten og det verdslige aristokrati satte snævre grænser for kirkens selvstændige udfoldelsesmuligheder.⁴⁴ Der er foretaget undersøgelser af kirkens administrative apparat;⁴⁵ og først og fremmest har man udnyttet det rige kildemateriale, der viser kirkens rolle som godsejer. Men de ideer, den danske kirke stod for, og dens indre liv har stået helt i skyggen af andre problemstillinger. En undtagelse udgør Anne Riisings disputats om Danmarks middelalderlige prædiken,⁴⁶ men karakteristisk nok synes dette arbejde ikke at have vakt større genklang i de følgende års forskning,⁴⁷ lige så lidt som den udgivelse af de fåtallige bevarede, liturgiske håndskrifter fra Danmarks middelalder, som blev påbegyndt i 1970.⁴⁸ Denne negligering af kirken har været et dominerende træk i de senere årtiers danske middelalderforskning – på trods af, at man ikke har været blind for kirkens påvirkning af det verdslige samfunds normer.⁴⁹

»Danish Medieval History – New Currents« er i den henseende et godt udtryk for dansk middelalderforskning i 1970'erne. Ikke en eneste artikel har kirkelige forhold som hovedemne; kun én artikel – Nanna Damsholts – beskæftiger sig mere indgående med kirken. Det er betegnende, at det netop er det ene bidrag til symposiet, der primært beskæftiger

sig med udviklingen i holdninger og tankesæt, som interesserer sig for teologiske spørgsmål. Men skal man i dansk middelalderforskning nå ud over udforskningen af de materielle forhold og nå frem til rimelige hypoteser om de holdninger og tankesæt, der formedes under indtryk af disse materielle kår – om ikke andet, så hos de danske gejstlige, som har skabt det meste af det bevarede kildemateriale – da må historikerne tage middelalderens teologi og religiøsitet og gejstlighedens almindendannelse mere alvorligt end hidtil. Kirken var en enhed, og det er ikke problemfrit at isolere visse dele af dens virke som relevante for »historien«, mens resten kan overlades til teologiens og litteraturhistoriens specialister. Ved arbejdet med middelalderens kirkelige tekster drejer det sig ikke kun om at vise, hvordan kirkens materielle interesser formede dens teologi og morallære;⁵⁰ man må også søge at forstå, hvordan gejstlighedens ideologiske opdragelse formede dens opfattelse af verden omkring den, og dermed også dens samfundsmæssige prioriteringer.

I årene efter 1979 har man kunnet notere en øget interesse for den danske kirke i middelalderen, på flere forskellige planer. Men det må også bemærkes, at initiativerne i denne retning ofte er udgået fra forskere med rod uden for den danske faghistorikertradition. Skarpest står juristen og retshistorikeren Ole Fenger – også her – med sin stærke understregning af kirkerettens betydning for Danmarks middelalderlige retsudvikling,⁵¹ – en betydning, der hidtil har været temmelig

44. F.eks. Skyum-Nielsen: *Kvinde og Slave* (ovf. note 10).

45. Troels Dahlerup: *Det danske Sysselprovsti i Middelalderen*. G. E. C. Gad 1968. Også på dette punkt er videre socialhistoriske problemstillinger blevet inddraget i de senere år. Ebbe Nyborg: Enkeltmænd og fællesskaber i organiseringen af det romanske sognekirkebyggeri (*Strejflys over Danmarks bygningskultur – Festskrift til Harald Langberg*, Nationalmuseet 1979, s. 37–64).

46. Anne Riising: *Danmarks middelalderlige prædiken*. G. E. C. Gad 1969.

47. En vigtig undtagelse udgør udnyttelsen af bl.a. prædikenlitteraturen til at indkredse forestillingsverdenen bag djævlerepresenteringerne i danske middelalderlige kalkmalerier: Ebbe Nyborg: *Fanden på væggen*. Wormianum 1978. Både denne bog og Anne Riisings disputats behandler først og fremmest senmiddelalderen.

48. *Bibliotheca liturgica danica*. Vol. I: *The Manual from Notmark*, ed. Knud Ottosen. G. E. C. Gad 1970. Vol. II: *The Manual from Bystorp*, ed. Bengt Strömberg. Edition Egtved 1982.

49. F.eks. Skyum-Nielsen: *Kvinde og Slave*, bl.a. s. 193–194. Men hele bogen er i øvrigt præget af manglende vilje til at analysere kirkelige tankeange som andet end kamuflage for materielle interesser (således den nedvurderende tolkning af ærkebiskop Eskils brev fra fangenskabet s. 99 og 166).

50. Jf. ovf. note 49.

51. Fenger: *Gammeldansk ret* (se note 6), sml. Ole Fenger: *Romerret i Norden*, Berlingske Forlag 1977.

overset i forskningen. Religionshistorikeren Carsten Breengaards arbejde er tidligere omtalt; han er netop inspireret af Fengers undersøgelser, når han fremhæver kirkens udefinerede retsstilling i det gammeldanske slægtsamfund som *det* fundamentale sociale og politiske problem i 1000–1100-årenes Danmark.⁵² Og der skulle en indvandret amerikansk historiker til at foretage en samlet undersøgelse af de danske cistercienserklostre, der anskuer dem som andet og mere end økonomiske og politiske enheder.⁵³

Det er endnu for tidligt at sige, hvor stor genklang disse strømninger vil finde i den danske historikerverden; men meget tyder på, at de strenge tider, universiteterne i øjeblikket går igennem, i det mindste vil have den gunstige virkning, at universitetsinstitutterne tvinges til at samarbejde tættere end før. Forskningstraditioner inden for historie, litteratur, kunsthistorie, filosofi etc., som i universiteternes overbefolkede år i 1960'erne og 1970'erne kunne udvikle sig hver for sig uden mere end sporadisk indbyrdes kontakt, er begyndt at indgå i lovende samarbejde om konkrete problemstillinger, omend endnu på mindre ambitiøst niveau end det mere velleablerede samarbejde mellem historikere og arkæologer. I disse nye tværfaglige initiativer er det ofte netop kirken og middelalderens mentaliteter, der udgør det samlende tema, de forskellige fagtraditioner kan mødes om at belyse.⁵⁴

Nogle af de aktuelle strømninger i samfundet nødsager også historikerne til at gå nye

veje. *Kvindernes historie* er et godt eksempel herpå. Skyum-Nielsens Kvinde og Slave viser, at den traditionelle kildekritiske analyse hurtigt kommer til kort, når det gælder at belyse kvindernes stilling i middelalderen. Det er ikke tilfældigt, at det netop er Nanna Damsholts bidrag til symposierapporten, som søger nye veje i kombinationen af litterær og retshistorisk analyse.

— — —

»Danish Medieval History – New Currents« viser den inspiration og det udbytte, historie og arkæologi kan have af et tæt tværfagligt samarbejde. Udbygningen af dette samarbejde er formentlig en af de mest lovende tendenser i 1970'ernes danske middelalderforskning. Men symposierapporten synes også at vise, at dansk middelalderforskning har behov for ny inspiration fra andre nabovidenskaber for at forny sig og sine metoder. Den stærke kildekritiske tradition har sin uvurderlige styrke i, at den giver danske historikere en fremragende skoling i stringent analyse af de foreliggende kilder. Men symposierapporten tyder på, at den også tenderer til at indsnævre viften af mulige forskningsemner.

Dansk middelalderforsknings problem i 1980'erne kan måske beskrives således: hvordan kan man forny problemstillinger og metoder, således at man kommer på højde med de spørgsmål, der optager nutidens samfund og internationale historieforskning – uden at give afkald på den kildekritiske traditions værdier?

52. Sml. ovf. note 3 og 12. Breengard bygger på Ole Fengers disputats *Fejde og mandebod. Studier over slægtsansvaret i germansk og gammeldansk ret*. Juristforbundets Forlag 1971.

53. Brian Patrick McGuire: *The Cistercians in Denmark. Their Attitudes, Roles, and Functions in Medieval Society*. Cistercian Publications 1982.

54. Således på Københavns Universitet en række igangværende tværfaglige samarbejder om bl.a. Anders Sunesen, Middelalderens mennesker, Bibelen i middelalderen, Krig og fred i middelalderen. En del af disse emner studeres dog primært med europæisk sigte.

Dansk-jødisk historie – en forskningsoversigt

Af Bent Blüdnikow

Der har eksisteret jødiske menigheder i Europa fra før Kristi fødsel. Med Cæsars erobring af store dele af Nordeuropa spredtes jøderne op til Rhinen. De talrige jødiske bosættelser kan følges for de tidlige århundreders vedkommende med arkæologiske fund og fra middelalderen tillige med en række skriftlige kilder. Under vikingetiden udfoldede der sig et intellektuelt og kunstnerisk rigt jødisk liv i Spanien og Sydfrankrig, og på trods af forfølgelser op gennem middelalderen og renæssancen var der dog til stadighed store jødiske menigheder i det meste af Europa. Men det er først i begyndelsen af 1600-tallet, at man helt sikkert kan påvise jødisk tilstedeværelse i Danmark.¹

Det forskningsområde, der udgøres af den dansk-jødiske historie, kan synes ret overskueligt. Jøderne har jo ikke været i Danmark i overvældende mange år, deres antal synes at have været begrænset og mængden af historiske undersøgelser er også hurtig at overse. Men i virkeligheden burde man måske snarere undre sig over den ringe interesse, som forskerne har vist dansk-jødisk historie. Jøderne udgjorde indtil slutningen af 1800-tallet således den største religiøse minoritet i det danske samfund og indtil 1970'erne, da mange muslimer ankom til Danmark, var jøderne den eneste ikke-kristne minoritet af en vis størrelse. Vil man lave historiske studier over minoriteters forhold i Danmark er den jødiske befolkningsgruppe således et oplagt emne. Tilsyneladende har der i de seneste år været en øget interesse for dansk-jødisk historie, der i 1980 resulterede i dannelsen af Selskabet for dansk-jødisk historie. Selskabets første for-

mand var dr.phil. Harald Jørgensen. Selskabet har fået en bred medlemstilslutning og udgiver foruden et medlemsblad også en skriftserie.

Nu er betegnelsen: »dansk-jødisk historie« i sig selv lidt af en modsigelse, idet den jødiske historie ikke begrænses af landegrænser. Jødernes historie er netop præget af hændelser, ideologiske strømninger og såvel religiøse som sekulære bevægelser, der går på tværs af nationale grænser. En religiøs bevægelse kunne spredes til menigheder i forskellige kontinenter, som da »den falske Messias«, Shabbetai Zevi, fik tilhængere i mange lande i 1600-tallet. Forfølgelser i visse lande kunne hurtigt få konsekvenser for menigheder i andre lande på grund af flygtninge.² Således førte udvisningen af de sefardiske (spanske-portugisiske) jøder fra Portugal i 1492 til en flygtningestrøm, der via Amsterdam, Emden og Hamburg i sidste ende førte jøder til dansk område. Jødeforfølgelser i Polen i 1648 førte til en vestvendt flygtningestrøm, der førte et anseeligt antal flygtninge af ashkenasisk oprindelse (polsk-tysk) til Danmark. Det var ligeledes i kraft af jødernes internationale forbindelser, at de specielt i 1600-, 1700- og 1800-tallet blev så uundværlige for mange staters økonomiske politik. Dette internationale aspekt gør, at det er nødvendigt at se de danske jøders historie i et internationalt perspektiv.³

Historiografi

Det var først i begyndelsen af 1800-tallet, at udforskningen af jødisk historie egentlig be-

Bent Blüdnikow, f. 1954, cand.phil., stipendiat.

1. Mester Jacob Madsens Visitatsbog 16 2. Udg. 1931 i Odense. Heri er der en henvisning til en fattig jøde.
2. W. W. Kaplun-Kogan: Die Wanderbewegungen der Juden (Bonn 1913).
3. S. Stern: The Court Jew (Philadelphia 1950).

gyndte. Hidtil havde man udelukkende studeret den bibelske periode. Jøderne havde siden middelalderen levet isoleret i ghetto-samfund i Europa. Denne isolation, med meget sparsom forbindelse til det øvrige samfund og sekulær viden, skærpede den religiøse intensitet og umuliggjorde forskning, der lå udenfor det religiøse. Det var først da ghetto-murene i 1700-tallet delvist blev nedbrudte, at det blev muligt at studere historien, der lå mellem templets ødelæggelse og nutiden.

Begyndelsen til den moderne historieudforskning af jødernes historie kom som et resultat af emancipationen i Tyskland. Som en af de første konsekvenser af den begyndende ligestilling opstod en jødisk oplysningsbevægelse: Haskalah. Denne oplysningsbevægelse, der kom kraftigst til udtryk i Berlin under Moses Mendelsohns lederskab,⁴ så det som sit mål at introducere sekulær viden blandt jøderne og understøtte rationalistiske studier. Det var således som en følge af disse bestræbelser, at man i 1818 stiftede foreningen »Wissenschaft des Judentums«, hvor studiet af jødisk historie blev institutionaliseret. Blandt stifterne var Heinrich Heine.

Det første videnskabelige studie af jødernes historie var den tyske historiker Heinrich Graetz's 11 binds værk: *Geschichte der Juden von ältesten Zeiten bis auf die Gegenwart* (Berlin 1853–1876). Graetz var en af de første, der gik til de primære kilder i forsøget på at skildre den jødiske historie. Men værket er i så høj grad præget af berømte mænds skæbner, så at folket næsten forsvinder. Et mere nutidigt værk med en sociologisk-historisk indgangsvinkel til emnet er Simon Dubnow's værk: *Die Weltgeschichte des jüdischen Volkes* (Berlin 1927–28). Dubnow var delvis inspireret af den materialistiske historieopfattelse. Han spillede i øvrigt en betydningsfuld rolle for den jødiske socialistbevægelse i det 20 årh.s begyndelse. Dubnow blev myrdet af nazisterne, han blev 81 år gammel. Det seneste generelle værk er Salo Barons: *A Social and Religious History of the Jews* (Philadelphia 1952).

Det var også oplysningsbevægelsen, der igangsatte den danske historieskrivning. Med

nogen forsinkelse slog haskalahen igennem i Danmark. Der var et behov, efter emancipationen var begyndt, for at få belyst jødernes stilling i samfundet. Dette behov kom til udtryk i A. D. Cohn's: *De mosaiske trosbekjendelses stilling i Danmark forhen og nu, historisk fremstillet i et tidsforløb af næsten 200 år, tilligemed alle lovsteder og offentlige foranstaltninger dem angående, som ere udkomne 1651–1836* (Odense 1837). Dette værk gav en grundig gennemgang af de love og forordninger på baggrund af hvilke de danske jøders historie havde formet sig. Men da det kun var de officielt publicerede love og anordninger, som Cohn benyttede sig af til sin beskrivelse, og da Cohn ikke forsøgte at analysere forholdene, men blot beskrev disse, er bogen af begrænset interesse for historikere. Men dets formål var også først og fremmest at informere datidens befolkning om det jødiske folks juridiske rettigheder og forpligtigelser. En stor del af de bøger, der udkom i Danmark om jøderne, havde et hovedformål, nemlig at retfærdiggøre den jødiske tilstedeværelse og emancipation ved at beskrive jødernes relative lange tilstedeværelse i landet og deres medvirken til den danske kulturs og økonomis udvikling. For denne philosemitiske historieskrivning var det vigtigt til en vis grad at overdrive jødernes betydning for det danske samfund.

En sådan philosemitisk artikel skrev Frederik Barfod med *Jøderne i Danmark* i sit eget tidsskrift Brage og Idun (København 1840). Barfods artikel var et indlæg i debatten for og imod fulde jødiske borgerrettigheder, der foregik i stænderforsamlingerne. For selvom jøderne officielt var blevet ligeberettigede med forordningen af 1814, så var det dog på ingen måde givet, at de skulle være valgbare og have stemmeret.

En hovedsagelig i den jødiske menighed og i det hele taget i det danske samfund i 1800-tallet var M. L. Nathanson. Han var kommet til Danmark fra Hamborg i 1793 og slog sig først igennem som forretningsmand, derefter som økonomisk skribent og senest, på trods af en manglende skolegang, som redaktør af Berlingske Tidende. Han var i en

4. A. Altmann: Moses Mendelsohn (Alabama 1973).

dernes historie med bogen: *Historisk fremstilling af Jødernes Forhold og Stilling i Danmark, navnlig Kjøbenhavn* (København 1860). Nathanson havde et stort kendskab til interne menighedsforhold og bogen indeholder mange oplysninger derom af interesse. Hans holdning er dog stærkt farvet af det opgør, der havde raset mellem reformtilhængerne og de traditionelle i den jødiske menighed og han er ikke tilbageholdende i sin negative vurdering af den sidstnævnte gruppe. Bogen er i øvrigt baseret på trykt kildemateriale og giver ikke megen ny viden.

Nogen egentlig forskning i dansk-jødisk historie fandt ikke sted i de næste 50 år. Det er muligt at finde artikler og afsnit om emnet i generelle værker, men som oftest er det et emne nævnt i forbigående. Det var først efter århundredeskiftet, at der påny blev interesse for emnet. Dette skyldtes bl.a. den virksomhed som udfoldedes af bibliotekarerne Josef Fischer og Julius Salomon. Josef Fischer var kommet til Danmark i 1893 fra Ungarn og blev ansat i København, tilknyttet den jødiske menighed som bibliotekar, talmudlærer⁵ og fattigforstander. Han skrev i alt 15 stamtavler, alle baseret på primært kildemateriale og alle yderst detaljerede og nøjagtige. Der var blevet skabt økonomisk mulighed for disse studier, fordi en lang række af de jødiske familier i løbet af 1800-tallet var blevet ganske velstående og kunne betale for genealogiske undersøgelser. Disse slægtstavler er meget værdifulde som hjælpemiddel til historiske studier, men giver i sig selv ikke megen oplysning af almen interesse, fordi de stort set kun indeholder slægtshistoriske oplysninger og uden at disse oplysninger er sat ind i en bredere historisk sammenhæng. Desværre har Fischer kun i få tilfælde benyttet sine grundige slægtshistoriske studier til videregående historiske undersøgelser. Af stor interesse er derimod publikationen: *Tidskrift for Jødisk Historie og Literatur* (København 1917–1925).

Charakteristif

af
en betænkelig Retning i den kjøbenhavnste
Journalistif:

„Det er sk'gu Profitten man skal leve af!“

Som redaktør af *Berlingske Tidende* blev M. L. Nathanson ofte udsat for satiriske angreb i 1800-tallets mange, ofte morsomme, satiriske blade. Nu ville uheldet, at dansk journalistik i midten af 1800-tallet var delvist præget af jødiske redaktører. Foruden Nathanson var der f.eks. Goldschmidt, Gottlieb Siesby, Jacob Davidsen og C. N. David. Dette foranledigede angreb på den jødiske presse, men angrebet var ubegrundet, da jøderne absolut ikke stod for en fælles holdning til datidens politiske og sociale spørgsmål. At jøderne efter emancipationen søgte til journalistikken var ikke blot et dansk fænomen, men ses næsten i samtlige europæiske stater.

Proveniensen: Det kongelige Bibliotek.

generation menighedens repræsentant overfor det danske samfund og blev den, der kom til at reformere det ortodokse jødiske samfund. I forholdet til det danske samfund var han derimod præget af en dyb konservativ holdning og en fuldstændig loyal holdning til kongemagten, hvis talerør han var via *Berlingske Tidende*. Nathanson udgav sin version af jø-

5. Talmud betyder at studere på hebraisk. Talmud omfatter de love og regler, som jøder bør overholde. Der findes dels en Jerusalem talmud færdigredigeret ca. år 500 efter Kr. og dels den babylonske talmud, som blev færdigredigeret på omtrent samme tid. Talmud indeholder endvidere de mundtlige diskussioner og overvejelser, som de lærde gennem tiderne foretog over de love og det anekdotiske stof, der i tidernes løb var bygget op omkring torah'en.

Tidsskriftet indeholdt mange artikler, der gik ud over det rent slægtshistoriske. Medredaktør var Julius Salomon, hvis hovedinteresse var studiet af forfatteren M. A. Goldschmidt, men som bl.a. også publicerede en udførlig beskrivelse i tidsskriftet om de danske jøders historie i perioden 1820–1845. Atter var der dog tale om en fremstilling baseret på trykte kilder.

Den slægtshistoriske tradition fortsattes af Josef Fischers efterfølger som menighedens bibliotekar: Julius Margolinsky. Dette resulterede i en række slægtstavler, men Margolinskys største indsats var bogen: *Jødiske dødsfald i Danmark 1693–1976* (København 1978). Bogen indeholder navn, profession og dødsdag på i alt 12.200 personer og er en stor hjælp til studiet af dansk jødisk historie. Der kom efter århundredeskiftet 3 generelle værker om dansk-jødisk historie. I 1932 kom Benjamin Balslevs: *De danske jøders historie*, som er helt uden selvstændige undersøgelser og uden faghistorisk interesse. Bogen er philosemitisk og skal ses som et forsvarsskrift for jøderne. Historisk mere interessant er Michael Hartvigs: *Jødernes historie i Danmark 1600–1800* (København 1951). Hartvig byggede hovedsagelig på Josef Fischers arkivundersøgelser og foretog selv kun meget begrænsede arkivstudier. Da Fischers arkivoptegnelser var foretaget med slægtshistoriske studier for øje, er disse noget spredte og synes tilfældige, og det er ikke lykkedes Hartvig at samle de spredte arkivstudier til en samlet analyse af jødernes forhold i Danmark i perioden, og det er meget svært at se hvilke mål, der har styret Hartvigs skrivning. En del af bogen bygger endvidere på en artikel af Julius Salomon, nemlig: *Jødernes forhold i Danmark*, der blev trykt i: *Minde-skrift i Anledning af Hundredeårsdagen for anordningen af 29. Marts 1814* (København 1914).

Den slægtshistoriske og philosemitiske historieskrivning fik sin fortsættelse med Poul Borchsenius' værk: *Historien om de danske jøder* (København 1969). Værket er uden interesse for faghistorikere, da den ikke indeholder en eneste ny oplysning og ikke bruger de gamle oplysninger til at drage nogen slutninger, der ikke var kendt i forvejen. Bogen er koncentre-

ret om de gamle jødiske slægter, der i løbet af 1800-tallet fik tilkæmpet sig indflydelsesrige positioner i det danske samfund.

Historieoversigt med bibliografiske oplysninger

Da de sefardiske jøder i 1492 blev fordrevet fra Portugal, skabtes en flygtningestrøm, der i sidste ende førte jøder til Danmark. Det var et led i Christian d. 4.'s merkantilistiske politik at få disse handelskyndige jøder til landet, hvilket kun tildels lykkedes. Et meget grundigt værk, der også medtager dansk kildemateriale, er Herman Kellerbenz': *Sephardim an der unteren Elbe* i *Vierteljahrschrift für Sozial und Wirtschaftsgeschichte* nr. 40 (Wiesbaden 1958). Der gives heri en bred skildring af de sefardiske jøders økonomiske aktiviteter i Hamborg-Altona området.

Kellerbenz' bog er hovedsagelig koncentreret om 1600-tallet og det samme er tilfældet for artiklen: *Jødernes færden og Ophold i den danske Stat i det 17. årh.* skrevet af Th. Hauch-Fausbøll, der står i *Tidsskrift for jødisk Historie og Literatur* (København 1919). Hauch-Fausbøll har omhyggeligt fundet næsten alle relevante kilder frem fra Rigsarkivet til belysning af jødernes forhold i Danmark. Han har dog ikke brugt kildematerialet til nogen vurdering af jødernes forhold eller regeringens politik overfor disse, men gengiver blot kilderne.

Stort set samme kildemateriale er baggrund for Per Katz': *Jøderne i Danmark i det 17. årh.*, men her er kildematerialet brugt til en historisk analyse med en række væsentlige konklusioner. Katz viser, at til trods for kongens ønske var det ikke de sefardiske jøder, men hovedsagelig de ashkenasiske, der kom til landet. Endvidere påvises det, hvorledes statens forhold til jøderne var dikteret af økonomiske hensyn. Staten var således negativt indstillet overfor de mange fattige polske og tyske jøder, medens holdningen til de rige jøder var særdeles gæstfri. Til trods for regeringens gæstfrihed og til trods for at der var en del jøder fra Hamborg-Altona området, der enten handlede i Danmark eller ligefrem slog

sig ned her, så var det dog ikke nogen entydig succes for landets økonomi. Katz konkluderer, at myndighedernes forventninger til jøderne ikke blev indfriet.

Der er tillige kommet en række speciale studier om jøderne i 1600-tallet. I 1600-tallets slutning foreslog Københavns politimester Claus Rasch, at der blev lavet en jødisk ghetto i København. Men myndighederne afslag dette forslag. Om Rasch's plan har K. Carø skrevet en artikel til Tidsskriftet for jødisk Historie og Literatur (København 1918), nemlig: *Da Claus Rasch ville lave Ghetto på Kristianshavn*.

Der var blandt de sefardiske jøder en række meget betydningsfulde handelsmænd. En af disse var Garbiel Milan, som fik en karriere fra guvernør på Sct. Thomas til galgen i København. Om Milans liv og levned kan man dels læse F. Krarup: *Gabriel Milan og Somme af hans Tid* i Personal Historisk Tidsskrift 3. rk. bind 2+3 (København 1893–1894) og H. C. Terslin: *Guvernør over Dansk Vestindien Gabriel Milan og hans efterkommere i Danmark* (Helsingør 1926). Fra en religions-historisk synsvinkel har H. F. Rørdam i Kirkehistoriske Samlinger skrevet om jøderne og mere specielt om den religiøse sværmer Holger Paulli: *Om Sværmeren Holger Paulli*, 4. rk. 1. bind (København 1889–1891).

I den korte artikel: *Jøderne i København i det 17. årh.* i Jødisk Almanak (København 1906) har Josef Fischer behandlet den tidligste bosættelse. Selvom der ikke blev oprettet en ghetto i København, levede jøderne dog relativt isoleret i bestemte gader og det indbyrdes sprog var jiddish. Den første tilladelse til at holde gudstjeneste kom i 1684 og blev givet til de tyske jøder, dog under den forudsætning, at den blev holdt inden for lukkede døre, så den ikke forargede de ikke-jødiske borgere.

Med baggrund i svensk kildemateriale har Hugo Valentin i Tidsskrift for Jødisk Historie og Literatur fået trykt artiklen: *Judarne på Sjælland under den svenske Okkupation 1659*. Artiklen fortæller, hvordan en gruppe jøder, under belejringen af København, blev fængslet i den svenske lejr under en slags gudstjeneste. Kilderne viser, at svenskerne ikke har haft begreb om, hvad jøderne foretog sig, men en

Paulli var inspireret af ønsket om at fremme Kristus' tilbagekomst ved at oprette en jødisk stat. Han blev fængslet i Amsterdam, fordi hans virksomhed skabte uro blandt såvel kristne som jøder. Han kom til København i 1706, hvor kongen forbød jøderne at omgås ham. Proveniens: Det kongelige Bibliotek.

beskrivelse, som blev indsendt til den svenske konge, viser, at det var den jødiske forsøningsdag, Yom Kippur, som de var forsamlet for at fejre.

En vigtig kilde til hverdagslivet i 1600-tallets jødiske samfund er Glückel von Hameln's erindringer: *Die Memoiren der Glückel von Hameln* (Frankfurt 1896) Glückel von Hameln (1646–1724) var en jødisk købmandskone fra Hamborg, hvis mand døde, hvorefter hun drev forretningen videre selv. Hun nedskrev sine erindringer på jiddish, en blanding af hebraisk og middelalderdansk. Glückel beskri-

ver i disse erindringer hovedsagelig forholdene i Hamborg, men kommer også ind på danske forhold, dels fordi hun fik sin ene søn gift i København, og dels fordi Altona, som lå lige op til Hamborg, var dansk.

Altona var ved siden af København den vigtigste jødiske by i landet. Den var tænkt som en konkurrent fra kongens side til Hamborg. Det mest grundige værk om Altona er Max Grunwald: *Hamburgs deutsche Juden bis zur Auflösung der Dreigemeinden 1811* (Hamburg 1904).

Der findes 2 kildesamlinger til belysning af menighederne i Altona, Hamborg og Wandsbek. Dels en tysk oversættelse af de 3 menigheders statutter; Heinz Mosche Graupes: *Die Statuten der drei Gemeinden Altona, Hamburg und Wandsbek* (Hamburg 1973) og en samling af privilegier til jøderne i Altona, nemlig G. Marwedel's: *Die Privilegien der Juden in Altona* (Hamburg 1976). Der eksisterede meget nære bånd mellem bl.a. Altona og København. Familierne var beslægtede og der foregik en livlig handel mellem de 2 byers jøder.

En af de religiøse bevægelser der vakte forhåbninger, men også medførte store indre splittelser i 1600-tallets europæiske menigheder, var Shabbatai Zevi-bevægelsen. Shabbatai (1626–1676) udråbte sig selv til Messias og fik mange tilhængere blandt de jødiske menigheder i såvel Europa som Asien. Affæren blev noget kompliceret, da Shabbatai blev tvunget til at gå over til muhammedanismen, men dette forhindrede ikke, at mange jøder fastholdt deres tro på hans guddommelighed og derfor mente, at dommedag var nær. I Glückels bog får man et indtryk af, hvor stærk troen var på Shabbatai. Hun fortæller, at hendes svigerforældre solgte deres jordiske gods og i en årrække havde deres ejendele pakket, parat til at drage afsted til det himmelske rige, der ventede dem. I hvor høj grad bevægelsen berørte dansk område er endnu ikke blevet belyst. Hovedværket om Shabbatai-bevægelsen er Gerson Scholems bog: *Sabbatai Zevi* (Princeton 1973). Men indirekte fik Shabbatai-bevægelsen betydning på dansk område. Ud af Shabbatai-bevægelsen voksede nemlig en jødisk mysticisme, der i forskellige versioner fik tilhængere i store dele af

Europa. For de traditionelt jødisk troende repræsenterede denne mysticisme en alvorlig trussel mod jødedommen og en bitter magtkamp mellem de 2 grupper kulminerede i 1700-tallet i Altona. På den ene side stod Altonas overrabbiner Jonathan Eybeschütz og på den anden en lærd talmudist, Jacob Emden. Emden beskyldte Eybeschütz for at være hemmelig tilhænger af Shabbatai, og snart brød en vild kamp løs, på såvel ord som næver mellem de to mænds tilhængere. Den danske konge blev snart inddraget i kampen og støttede Eybeschütz, som da også i sidste ende trak det længste strå. Kampen mellem de to mænd og deres tilhængere i midten af 1700-tallet er blevet beskrevet af Bernhard Brillling: *Der Hamburger Rabbinerstreit im 18. Jahrhundert* i Zeitschrift des Vereins für Hamburgische Geschichte (Hamburg 1969).

En dansk skønlitterær skildring, der på glimrende vis indfanger de religiøse strømninger i 1600-tallet og lader sin hovedperson foretage rejsen fra Danmark og ned til Mellemøsten, hvor Shabbatai Zevi opholdt sig, er Ebbe Reich Kløvedals: *Rejsen til Messias* (København 1978).

Antallet af jøder var ganske beskedent i 1600-tallet, men voksede støt i løbet af 1700-tallet, og i 1760 var det således nået op på 700 alene i København. Men det var det officielle tal på de jøder, der opholdt sig legitimt i byen. Meget tyder imidlertid på, at Danmark lige fra 1600-tallet havde en stor indvandring af fattige jøder, der ikke havde tilladelse til at opholde sig i landet. Gentagne gange måtte kongen udstede forordninger vendt mod disse fattige jøder. Jøderne adskilte sig radikalt fra den øvrige befolkning, såvel ved tro, påklædning som ved kultur, sprog og adfærd. De boede sammen under ghettolignende forhold i midten af byen, de talte jiddish, de koncentrerede sig inden for specielle erhverv, mændene var iklædt lange gevandter og gik med skæg. Disse særprægede fremmede tiltrak sig stor opmærksomhed og vakte også fremmedhad.

Et eksempel på 1700-tallets fremmedhad vendt mod jøderne er den noget tragisk-komiske historie om Jens Pedersen Gedeløkke. Gedeløkke døde og blev begravet på en kristen kirkegård. Men da opstod rygtet, at han før

Jøderne adskilte sig radikalt fra 1700-tallets kristne borgere. De jødiske mænd gik med skæg og lange gevandter. Tegningen er fra en dansk skillingsvise fra 1700-tallets begyndelse og handler om den evigt vandrende jøde, Ahasverus. Der er dog næppe tvivl om, at Ahasverus på billedet har været en af de mange fattige omvandrende jøder, der kom illegalt ind over grænsen. Jøden minder ihvertfald fuldstændig om gengivelser fra andre europæiske lande af jøder.

Proveniens: Det kongelige Bibliotek.

sin død var blevet omvendt til jødedommen. Politimesteren fik fat i en håndfuld jøder, som han tvang til at grave Gedeløckes lig op og under en større mængde menneskers hujen og slåen blev tvunget til at grave liget ned på den jødiske kirkegård. Da uroen havde lagt sig og

der var gået nogle år, fik jøderne dog lov til at grave Gedeløcke op igen og begrave ham andetsteds. Denne begivenhed har P. W. Becker beskrevet i: *Om Jens Pedersen Gedeløcke, der gik over til den jødiske tro*, i Kirkehistoriske Samlinger 1. rk. Bind 1 (København 1849–52).

Den jødiske kirkegård, hvor Gedeløcke blev begravet, var kirkegården i Møllegade. Møllegadekirkegården blev taget i brug i 1693 og rummer 5.500 grave. Om denne kirkegårds historie er der en artikel at finde i: *Vore Kirkegårde* (København 1929), skrevet af Josef Fischer med titlen: *Den gamle jødiske kirkegård i Møllegade*.

Der er dog også andre eksempler på anti-jødiske stemninger i befolkningen. Disse kom bl.a. til udtryk i forbindelse med pesten i 1711. Om en sådan antisemitisk episode har Josef Fischer ligeledes skrevet en artikel: *Pesten 1711–12 og Jøderne i Jødisk Samfund* (København 1913).

Der foregik i 1700-tallet en heftig aktivitet fra kirkens side for at omvende jøderne. Om disse forsøg har Weitemeyer skrevet en detaljeret artikel: *Lidt om Jødeomvendelser* i Tidsskrift for jødisk Historie og Literatur (København 1919). Og P. W. Becker har i Kirkehistoriske Samlinger en artikel med titlen: *Om religiøse foredrag i Vaisenhuuskirken i København, sigtende til jødernes omvendelse i 1728*, 1. rk. Bind 1 (København 1849). Kirken havde dog ikke større succes med sin mission, men enkelte lod sig dog omvende og nogle af disse har udgivet skrifter, hvor de forklarer deres handling og som oftest angriber deres tidligere trosfæller. Dåben var en redning for de fattige jøder. Ved dåben fik de en gave, de blev sikret opholdstilladelse i landet og somme tider et arbejde.

Jøderne fungerede såvel i 1600- som 1700-tallet som hofjøder for en række europæiske hoffer, herunder det danske. Hofjøden var som regel en meget rig handelsjøde, der blev knyttet til kongen eller hoffet på grund af tiltroen til hans finansielle evner. Også somme tider til hans politiske. En bog, der behandler hofjøden generelt i Europa er Selma Stern's: *The Court Jew* (Philadelphia 1950). Specielt om Danmark er der kun skrevet en mindre artikel om hofjøder, nemlig Arthur

Der
Weistlich
Godte Jude!

Oder die grosse
Verstockung und Blindheit
derer Juden/

In Zwen Theile verfasst/
Im ersten Theile wird gehandelt von
ihren beyden Messias/ so sie / laut ihrer Lehre/
annoeh erwarten/ wie auch/ von der gressen Herz-
ligkeit/ so sie bey deren Ankunfft er-
langen werden.

Im andern Theile wird solches / so
wol auß göttlicher Schrift Altes Testaments/
als auch auß ihrem eignen Talmud und Rabbinischen
Schriften gründlich widerleget

Von
FRIDERICH PETERSEN WESSEL,
Gebornen Juden/ und getaufften wieder-
gebornen Christen.

COPENHAGEN/
Eedruckt bey Joh. Georg Höpfner / Unib. Buchdr. 1721.

En døbt jøde ved navn Frederich Petersen Wessel udgav efter sin dåb et par bøger vendt mod jøderne. På forsiden af skriftet *Die giftige Quelle des Talmuds . . .* fra 1721 stammer dette billede af Jesus, der løfter sløret (bedesjal) fra jødens øjne. Proveniens: Det kongelige Bibliotek.

Arnheims: *German Court Jews and Denmark during the Great Northern War*. Scandinavian Economic History Review (København 1966). Der ligger utvivlsomt et meget spændende, udforsket emne i de jødiske finansmænds forhold til Danmark i 1700-tallet. Det er således kendt, at bl.a. Rothschild⁶ lånte Danmark meget store beløb.

Det lykkedes i løbet af 1700-tallet at skabe et jødisk samfund, der trivedes. Antallet var voksende og mange jøder nød godt af de kongelige privilegier. Som illustration af at jøder-

nes etablering i landet gik godt og den deraf voksende selvtillid, kan en episode fra århundredets midte tjene: Da jøderne i 1744 truedes med uddrivelse fra Prag, lykkedes det københavnske jøder at formå den danske konge til at sende et brev til dronning Maria Theresa, hvori han bad om at skåne jøderne. Den danske aktion var koordineret med andre europæiske jøders redningsaktivitet. Om denne episode har den danske rabbiner David Simonsen skrevet artiklen: *Dänemark und die Juden in Prag 1745* i Festschrift Adolf Schwarz

6. Salo Baron: Die Judenfrage auf dem Wienerkongress (Berlin 1920).

Den tysk-danske kunstner Haas har i 1774 stukket dette billede af en uro i København. Nogle jøder, i lange gevandter, synes at blive angrebet af nogle borgere. En gruppe militærfolk er ved at gribe ind.
Proveniensen: Det kongelige Bibliotek.

zum siebzigsten Geburtstage 15. Juli 1916 (Berlin 1917).

Af andre småstudier, hvor primært kilde-materiale har været anvendt, bør nævnes K. Carøe's artikel i Tidsskrift for Jødisk Historie og Literatur: *Ghetto i Teglgårdsstræde* (København 1918), om et forslag fra en kristen om at oprette en jødisk ghetto. I Selskabet for dansk jødisk historie's tidsskrift har bl.a. Harald Jørgensen behandlet nogle forhold fra 1700-tallet. I nr. 3 af bladet har han beskrevet; *Dåb af jøder i Nakskov* og viser, hvilken betydning myndighederne lagde på disse omvendelser. I nr. 4 og 5 har Harald Jørgensen taget fat på en beskrivelse af 1700-tallets synagoger; *Københavnske synagoger i 1700-tallet*. I

nr. 8 gennemgår han jødisk bosættelse i Læderstræde i 1700-tallet og viser, at denne gade var en veritabel jødeghetto; *Jøderne i Læderstræde* og endelig har han i nr. 9 en beskrivelse af den ed, som jøden måtte aflægge ved retssager; *Jødernes edsafleggelse i ældre tid*.

Jøderne var ved midten af 1700-tallet blevet etablerede, og mange klarede sig godt. Kongen førte en meget tolerant politik overfor jøderne, ihvertfald dem, som han og hans administration mente kunne klare sig selv og øge landets velfærd. Derimod var politikken fortsat hård overfor de fattige jøder. Og dette problem voksede kraftigt i slutningen af 1700-tallet. I officielle skrivelser tales der om at de fattige jøder ligefrem oversvømmer byen

(København).⁷ Og Københavns politimester måtte flere gange foretage razziaer efter jøder, der opholdt sig illegalt i byen. Overfor disse fattige jøder var det begrænset med den tolerante politik. Blev disse jøder fanget blev de idømt bøder, som de selvfølgelig ikke kunne betale. Derfor fik de strafarbejde og blev derefter deporteret. Det var ikke blot i København, at fattige jøder drog omkring betlende og handlende. Vidnesbyrd tyder på, at størstedelen af landet var hjem søgt. Denne voldsomme indvandring af fattige jøder er endnu ikke blevet belyst. Et interessant træk ved den dansk-jødiske historie, der i nogen grad adskiller den fra den øvrige europæiske jødedoms historie, var tendensen til at søge menighedsstridigheder afgjort ved danske retsinstanser. Hvor man i de andre europæiske stater afgjorde tvistigheder internt synes de danske jøder i såvel 1600- som 1700- og 1800-tallet oftest at være gået til f.eks. Københavns politimester, hvor bl.a. politikammerretten behandlede mange retssager jøder og jøder imellem. Hvad end nu årsagen har været til dette atypiske forhold, giver det historikeren rig mulighed for at bruge danske kilder, ikke alene til belysning af myndighedernes syn på og behandling af jøderne og kristne borgeres forhold til jøderne, men også til belysning af interne jødiske forhold.

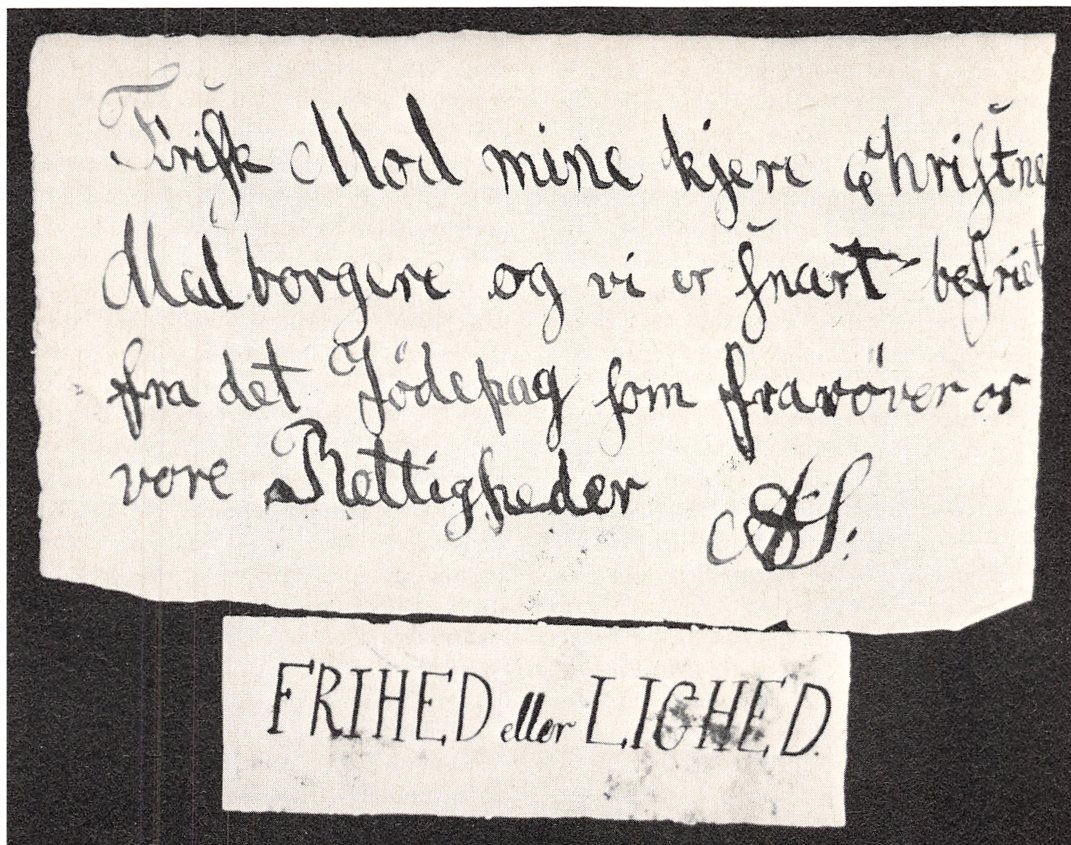
En række udviklingslinier fra 1700-tallet fortsattes ind i 1800-tallet. Jøderne blev stadig mere velstående, deres antal voksede støt og de fik øget emancipation. I 1814 fik jøderne fulde borgerrettigheder. Men før det kom så vidt skulle der gå en periode præget af usikkerhed. Jøderne var i slutningen af 1700- og begyndelsen af 1800-tallet meget aktive i dansk økonomi. Den rige David Amsel Meyer fungerede således nærmest som finansminister i århundredets begyndelse, idet han af kongen var sat til at regulere seddelkursen i krisetiden op til Bankerotten i 1813.

Det kraftige jødiske engagement i dansk økonomi var et af de argumenter, der blev anvendt af antisemitter mod jødernes eman-

ipation. Den latente antisemitisme kom til udbrud flere gange i begyndelsen af 1800-tallet. I 1813 udbrød således den litterære jødefejde, hvor en lang række intellektuelle og ikke-intellektuelle, jøder og ikke-jøder, antisemitter og philosemitter deltog i opgøret om, hvorvidt jøderne burde tåles i staten, og hvorvidt de skulle have borgerrettigheder. Debatten må ses på generelt europæisk plan. Efter 1789-revolutionen var jøderne blevet stillet ligeberettigelse i udsigt og havde faktisk opnået dette i de lande, som Napoleon havde erobret. Da den politiske reaktion satte ind efter Frankrigs nederlag, fik jøderne frataget deres borgerrettigheder, og mange steder brød en folkelig antisemitisme frem, delvis forårsaget af den spirende nationalisme. At afdække antisemitismens årsager er en kompliceret opgave og det er klart, at Danmark ikke kan ses isoleret i dette spørgsmål. Ikke mindst tyske forhold må inddrages. En god indføring i tysk antisemitisme, især for 1700-tallet og 1800-tallets vedkommende, fås i E. Sterling's: *Er ist wie Du* (München 1956). En provokerende bog, hvis teorier muligvis også kan bruges på dansk materiale er Hannah Arendts: *Antisemitisme* (Haderslev 1971). En af Hannah Arendts teorier er, at jøderne fik beskyttelse fra centralmagten f.eks. via privilegier. Dette medførte, at jøderne i høj grad blev identificeret med centralmagten. Når så oppositionsgrupper opstod, enten af nationale eller sociale årsager, kunne disse grupper ikke direkte revoltere mod centralmagten, fordi det ville være for farligt. Derfor valgte oppositionsgrupperne at angribe jøderne.

En ny bog, der ikke mindst lægger vægt på de religiøse årsagsforklaringer bag antisemitismen, er Jacob Katz': *From prejudice to destruction, anti-semitism 1700-1933* (München 1980). En generel analyse af antisemitismen i Danmark er ikke skrevet, men om den litterære jødefejde har Villads Christensen skrevet en, ikke særlig dybtgående, artikel i tidsskriftet *Museum* fra 1890: *Den litterære Jødefejde*. Langt mere alvorlig end den litterære fejde

7. Pro Memoria til Danske Kancelli fra Politimesteren 1786. Koncepter og Indlæg. Sjællandske register 1789 nr. 543.

I 1819 spredte den antisemitiske uro sig fra Tyskland til Danmark. Der var tale om en meget alvorlig uro, der ikke kunne standses blot ved politiets indsats, men militæret måtte gribe ind. Antisemitiske plakater var klæbet op overalt i København, men politidirektørens folk sørgede for at rive dem ned. Ofte havde disse plakater et klart politisk indhold vendt mod enevælden.

Proveniens: Landsarkivet for Sjælland.

var den korporlige jødefejde, som kom til Danmark i 1819. Den eneste grundige skildring af fejden findes i journalisten Jacob Davidsens artikler i Dags-Telegrafens Feuilleton fra 1869: *Jødefejden i Danmark*. Det fremgår af denne skildring, at Davidsen har haft primært kildemateriale fra politiets arkiver, men absolut ikke det hele. I al almindelighed er 1819-fejden stort set blevet affærdiget som en storm i et glas vand. Dette gælder ikke mindst Marcus Rubin i *Frederik VI's Tid* (Kbhvn. 1895). Men det er næppe en korrekt vurdering af fejdens karakter. Den var en af de mere alvorlige forsøg på et politisk/socialt opgør med de herskende forhold. Fejden bredte sig fra Altona til København og en række

provincsbyer. Den største uro, udover København, fandt sted i Helsingør og Odense. Om Odense har Jens Chr. Manniche skrevet: *Jødefejden i Odense 1819* i *Historie Jydske Samlinger* ny række 1975. Manniche synes dog mindre interesseret i selve hændelsesforløbet end i at benytte en sociologisk teori. Om uroen i København har Bent Christensen og Bent Blüdnikow brugt det rige retsmateriale fra Landsarkivet for Sjælland til at skildre de voldsomme sammenstød, der faktisk varede fra september 1819 til januar 1920: *Politiet og jødefejden i København* i tidsskriftet *Politihistorisk Årsskrift* 1982. Der er for mig at se ingen tvivl om, at der i det righoldige materiale vedr. antisemitisme i 1700- og 1800-tallet er

mulighed for tillige at belyse en del af den politiske og sociale uro i tiden.

Når tiden indtil den fuldstændige emancipation på trods af øget velstand og den delvise emancipation i 1814 alligevel var problematisk for den jødiske befolkningsgruppe, var det ikke alene på grund af antisemitisme, men nok så meget fordi den nye tid medførte en reformisme, der på mange måder rystede menigheden. Opgøret mellem de traditionelle og reformisterne var allerede startet i 1770'erne. Men striden fortsatte med stadig øget styrke. Jo mere ghetto-murene blev nedbrudt og jo større emancipation jøderne fik, jo større fare var der for at de traditionelle værdier og levemåder gik tabt, og jo større krav blev der stillet i forhold til det øvrige samfund. Resultatet af den stadige magtkamp mellem reformtilhængerne og de traditionelle blev en sejr til reformtilhængerne.

Man kan læse om de religiøse opgør i menigheden i artiklen: *Gudstjenesten i Brydningstiden efter 1814* af Poul Meyer i bogen ved 150-Årsdagen for Anordningen af 29. marts 1814 (København 1964). Man kan også læse om menighedsproblemerne i tiden før den fulde emancipation i Axel Linvald's artikel: *Af Jødernes Frigørelseshistorie* i Tidsskrift for jødisk Historie og Literatur (København 1925).

Der er for 1800-tallets vedkommende foretaget en række undersøgelser over den jødiske befolkningsgruppes størrelse og sammensætning. Således 2 upublicerede specialer: Merete Christensen: *Jøderne i København 1801–1901* (København 1976) og Britta Syskind: *Jøderne i provinsen 1787–1901* (København 1976). Emil Elberling har undersøgt jødernes antal i 1800-tallet i en artikel i National Økonomisk Tidsskrift 1892: *Jødernes Tal i Danmark*. I minde-skrift for 150-årsdagen for Anordningen af 1814 har J. Margolinsky bidraget med: *Det jødiske Folketal i Danmark efter 1814* (København 1964). Endelig er der i samme minde-skrift aftrykt en hidtil upubliceret artikel af Marcus Rubin om den jødiske befolkning i København 1885: *Den jødiske befolkning i København i 1885*.

Jøderne oplevede efter 1814-anordningen og 1819-jødefejden en stadig stigende velstand, men også en stor assimilation. Store

grupper inden for menigheden lod sig i midten af 1800-tallet døbe. Det gjaldt f.eks. personer som C. N. David og Henrik Hertz. Fra midten af 1800-tallet var der i realiteten tale om, at det jødiske samfund mindskedes i antal og langsomt gled henimod assimilation. Men endnu var det dog ikke slut med antisemitismen. Den kom til udtryk på flere forskellige måder i løbet af 1800-tallet. En fortsættelse af 1819-fejden kom i 1830, hvor det påny kom til korporlig vold mod jøder og sammenstød mellem uromagere og politi. Uroen er beskrevet af Harald Jørgensen i Historiske Meddelelser for København (København 1930) og i Georg Nørregårds: *Danmark mellem Øst og Vest 1824–39* (København 1969). De 2 historikere når til vidt forskellige konklusioner om uroens karakter. Medens Harald Jørgensen mener, at det drejede sig om kasketdrengestreger af ubetydelige dimensioner, er uroen i Georg Nørregårds bog vokset til en meget alvorlig affære, der minder om de revolutionære kampe, der foregik andre steder i Europa på den tid. Forskellen på de to vurderinger af uroens karakter findes i kildegrundlaget, idet Harald Jørgensens kilder hovedsagelig har været Landsarkivets politiprotokoller, medens Georg Nørregård har benyttet sig af udenlandske gesandters rapporter hjem fra København. Gesandternes rapporter synes gennemgående at være en problematisk kilde til uroen. Se herom i Bent Blüdnikows artikel »Jødeuroen i København 1930« i Historie 1983.

En anden slags anti-jødisk strømning i anden halvdel af 1800-tallet kan ses i en række satiriske blade og religiøse skrifter. I en række af de satiriske blade som f.eks. Ravnens, Hr. Sørensen og Den offentlige Mening blev jøden konsekvent fremstillet som den pengehungrende storkapitalist. Der var dog også satiriske blade, der langede ud efter jøderne ud fra en nationalistisk synsvinkel og angreb jøderne for at være et ikke-nationalt element i staten. Det var en kritik, man bl.a. kunne finde i bladet Punch, hvor kritikken bl.a. havde brod mod Brandes. En helt anden form for antisemitisme i perioden var den religiøse, der fra kristen side rettedes mod jødedommen.

Ikke mindst i det socialistiske RAVNEN var jødekampagnen kraftig. Men det er dog væsentligt at understrege, at antisemitismen aldrig rigtig vandt fodfæste i den danske arbejderbevægelse.

Proveniens: Det kongelige Bibliotek.

Den gamle jødiske menighed var ved at smuldre i slutningen af 1800-tallet. Menighedens gennemsnitsalder steg kraftig og antallet af blandede ægteskaber, der i sidste ende ville føre til assimilation, var voksende. Denne udvikling viste sig ikke mindst i provinsen. Der har været jødiske menigheder i et stort antal provinsbyer. I dag vidner jødiske kirkegårde i 11 provinsbyer om denne tilstedeværelse. Men i begyndelsen af det 20. årh. var disse provinsmenigheder næsten alle borte. Enten blev den jødiske befolkning assimileret eller også valgte de at bosætte sig i København.

Der er statistisk materiale at finde om det gamle jødiske samfund i Cordt-Traps artikel: *Jøderne i København efter Folketællingslisterne af 1906* i Nationaløkonomisk Tidsskrift (København 1907) og hans artikel: *Nogle befolkningsstatistiske Forskelligheder mellem det gamle jødiske Troessamfund og de indvandrede russiske Jøder i København* i Tidsskrift for Jødisk Historie og Literatur (København 1925). Ofte vil der være afsnit om den jødiske befolkningsgruppe i ge-

nerelle værker om byernes historie. Der er dog også skrevet enkelte artikler specielt om provinsens jøder, således: *Jøderne i Randers i ældre og nyere Tid* af Uldall i Tidsskrift for jødisk Historie og Literatur (København 1918), *Bidrag til Jødernes Historie i Aalborg* af C. Klitgaard i Tidsskrift for jødisk Historie og Literatur (København 1922), *Fredericia og dens jødiske menighed* i Vejle Amts årbøger (Vejle 1905) og H. C. Hirsch: *Det jødiske troessamfund i Fredericia fra denne menigheds begyndelse til henimod vor Tid* (Fredericia 1896).

Samtidig med at det gamle jødiske samfund var på vej mod opløsning og assimilation oplevede Danmark i begyndelsen af det 20. årh. en indvandring af russisk-polske jøder. Indvandringen tog særlig fart efter den mislykkede 1905 revolution i Rusland. I årene 1905–1918 kom ca. 3000 immigranter til landet. Immigranterne var ofte bundister, d.v.s. jødiske socialister.

Der opstod en skarp konfrontation mellem de nye immigranter og den gamle menighed

Fredericia synagoge fotograferet omkring 1920. Fredericias menighed var blevet etableret i 1600-tallet og var foruden København og Altona den vigtigste jødiske menighed i Danmark.

Proveniens: Nationalmuseet.

Bundister i København 1909. Bund var den socialistiske jødiske arbejderbevægelse, der spillede en vigtig rolle i socialistisk internationale. Da leninisterne overtog magten i Rusland blev bevægelsen hurtig undertrykt. I Danmark spillede Bund en afgørende rolle i immigranternes faglige organisering. Proveniensen: Selskabet for dansk jødisk histories billedarkiv.

dels på grund af sociale og kulturelle forskelle, men også fordi de herboende familier følte sig meget danske og ikke ønskede at blive identificeret med disse udenlandske proletarer. Der er skrevet meget lidt om de russisk-polske immigranternes liv i København. De bosatte sig under ghettolignende forhold i bl.a. Borgergade, Adelgade og Prindsensgade. Her boede de tæt sammen, talte jiddish indbyrdes og opretholdt i det hele taget det jiddiske miljø. I tidsskriftet for Selskabet for dansk jødisk historie har denne forskningsoversigts forfatter skrevet en række artikler, hvor bl.a. immigranternes fagforeningsforhold og teatermiljø er blevet beskrevet. Cordt Trap har udarbejdet en sociologisk undersøgelse over immigranternes antal, boligforhold og erhverv. Denne undersøgelse er at finde i Tidsskrift for

jødisk Historie og Literatur henhv. 1919 og 1925. Der er også oplysninger at finde i Pinches Welners erindringsbog: *Fra polsk til dansk jøde* (København 1965).

Et meget stort antal af immigranterne var skræddere og arbejdede som oftest hjemme. Dog var der enkelte mestre, der beskæftigede jødisk arbejdskraft.

Hvis man ønsker oplysning om de jødiske socialister før den russiske revolution, er Nora Levin's: *Jewish Socialist Movements 1871-1917* (New York 1978) anbefalelsesværdig. Der kan påvises mange lighedspunkter mellem immigrantmiljøet i København og så f.eks. i New York. Et hovedværk om immigranterne i New York er Irwing Howe's: *The World of our Fathers* (New York 1976).

Jødisk skrædderi i Studiestræde fra ca. 1918.
Proveniensen: Selskabet for dansk jødisk histories billedarkiv.

2. Verdenskrig

I forhold til andre perioder i den dansk jødiske historie, med undtagelse af 1600-tallet, er litteraturen om hændelserne under 2. verdenskrig ret stor. Hovedværket er Leni Yahil's disputats: *Et demokrati på Prøve* (København 1967). Værket er præget af en næsegrus beundring for det danske samfunds indsats under krigen. Det er blevet kritiseret for at mangle fornødent kendskab til danske forhold.⁸ De fleste danske jøder flygtede til Sverige under krigen. Om flugten og den danske indsats er der afsnit at finde i mange erindringsbøger. Vigtig er Aage Berthelsen's bog: *Oktober 1943* (Århus 1952). Berthelsen var selv en af hovedorganisatorerne af flugten. En mindre del af de danske jøder kom til kon-

centrationslejren i Theresienstadt og det mest omfattende værk om denne koncentrationslejr er H. G. Adler's: *Theresienstadt 1941–45* (Tübingen 1960). Fra dansk hold har overrabbinder M. Friediger, der selv var i Theresienstadt, skrevet erindringsbogen: *Theresienstadt* (København 1946).

I 1982 kom Jørgen Hæstrups seneste studie; en undersøgelse af de såkaldte chalutzim, d.v.s. de jødiske landbrugsstuderende, der i 30'erne var kommet til Danmark i et antal på ca. 500 og disses skæbne under krigen. Bogens titel er: *Dengang i Danmark* (Odense 1982).

En af de sidste vigtige begivenheder i dansk jødisk historie er immigrationen af ca. 3000 jøder fra Polen i årene 1968–70. Denne immigrationsbølge er stadig stort set ubeskrevet.

8. Historisk Tidsskrift 1969–70 (København 1970), anmeldelse af H. Kirchoff.

Gravsten fra Fredericia Kirkegård.

Biografier

Den biografiske litteratur er ganske omfattende. Mange oplysninger vil kunne hentes fra Josef Fischers slægtshistoriske værker, der omfatter:

Eichel (Kbhvn. 1904)

Simon Lazarus og hans Efterkommere (Kbhvn. 1911)

Hartvig Philip Ree og hans Slægt (Kbhvn. 1912)

J. C. E. Michaelsen og Hustrus Forfædre (Kbhvn. 1913)

Baruch Israels Efterkommere (Kbhvn. 1913)

Slægten Levin-Fredericia (Kbhvn. 1916)

Simon Isaac Kalkar og hans Slægt (Kbhvn. 1917)

Abraham Elias og hans Efterkommere (Kbhvn. 1918)

Familien Philipsen i Pilestræde (Kbhvn. 1920)

Stamtavlen Melchior (Kbhvn. 1920)

Jacob Simonsen og Hustru Rosa f. Hahn og deres Forfædre (Kbhvn. 1923)

Slægten Salomonsen (Kbhvn. 1927)

Slægten Lucas (Kbhvn. 1948)

En Nakskov Slægt (Kbhvn. 1949)

Slægten Wulff (Kbhvn. 1953).

Endelig har Josef Fischer skrevet en kort artikel om den anden rabbiner i København: *Israel Behr; Overrabbineren i København 1700–1732* i *Jødisk Familieblad* 1938. Om den rige David Amsel Meyer har M. L. Nathanson skrevet en mindre og apologetisk biografi: *Hofraad David A. Meyers Levnet* (København 1816). En anden rig jødisk finansmand fra begyndelsen af 1800-tallet var Hambro og om ham og hans familie har Bo Bramsen skrevet: *The Hambros* (London 1980). M. L. Nathanson er beskrevet af G. Siesbye: *Mendel Levin Nathanson, en biografisk Skizze* (København 1845) og senest har Steffen Borup udgivet: *Mendel Levin Nathanson og hustru Esther f. Herfort og deres efterkommere 1780–1980* (Kbhvn. 1981). Men endnu mangler der den endelige biografi om M. L. Nathanson, der belyser hans store betydning i 1800-tallets danske samfund. Endnu en af 1800-tallets finansmænd er genstand for en bogudgivelse, nemlig *Gedalia* (København 1933), skrevet af Johs. Werner.

Jøder i dansk litteratur

En grundig gennemgang af jødiske typer i dansk litteratur findes i Emil Elberlings: *Skildring af Jøder i dansk (og norsk) Digtning* i *Tidskrift for jødisk Historie og Litteratur* (København 1923).

For 1700-tallets vedkommende er det ikke mindst Holbergs komedier, hvor jødiske typer benyttes. Det er selvfølgelig ikke muligt at nævne alle de romaner, noveller og skuespil, hvor jøder optræder. To forfattere skal dog kort nævnes, fordi deres værker kan læses som tidsbilleder. Den ene er forfatteren M. A. Goldschmidt, der med romanen *En Jøde* (København 1845) skildrede en ung jødes identitetsproblemer i det emanciperede danske samfund. Der er også i romanen en kritik af det samfund, der nok formelt havde gjort jøderne ligeberettigede, men dog reelt diskriminerede dem. Goldschmidts roman kan på mange måder ses som en parallel til det så-

Vimpel fra 1800-tallets begyndelse. Scenen viser et bryllup. Proveniensen: Mosaik Troessamfund i København.

kaldte »unge Tyskland«, hvor en gruppe af radikale digtere opponerede mod det tyske samfunds urimeligheder. Blandt denne gruppe fandtes et betydeligt antal jødiske skribenter, hvoraf Ludwig Börne og Heinrich Heine bør nævnes.

Et helt andet tidsbillede blev fremstillet i Henri Nathansens romaner og skuespil. Her var det ikke de unge jødiske intellektuelle med revolutionære sind, der blev beskrevet, men derimod det jødiske borgerskab på vej mod assimilation. I romaner som *Daniel Hertz* (København 1909), *Af Hugo Davids Liv* (København 1917) og i skuespillet *Indenfor murene* (København 1912) gives et medfølelse indblik i de dansk-jødiske familiers vej til fuldstændig integration i det danske samfund.

Sociologi og religion

I 70'erne kom der to værker, der behandlede sociologiske aspekter af den nuværende jødiske menighed. Det var Jaques Blums: *Dansk og/eller Jøde* (København 1973) og et upubliceret speciale af Henri Goldstein: *Assimilation og jødisk identifikation* (København 1974). Om jødedommen er der kommet en række værker, men let tilgængelige er Bent Melchior's: *Jødedommen – en tekstcollage* (København 1977) og Aaron Skop's: *Jødedom* (København 1980).

Kildematerialet

Den jødiske menigheds arkiv led stærkt under branden i 1795 og bombningen i 1807. Men efter 1807 er hele menighedens arkiv bevaret. Der ligger her et stort og i vid udstrækning

Haggada 1741.
Proveniensen: Mosaik Troessamfund i København.

ubenyttet kildemateriale. Men ødelæggelsen af arkivet før 1807 betyder, at en nøjere beskrivelse af de interne menighedsforhold i 1600- og 1700-tallet for Københavns vedkommende er vanskeliggjort. Dog er der en hel del at hente i såvel Rigsarkivet som Landsarkiverne, fordi mange interne jødiske stridigheder gik til de offentlige myndigheders afgørelse. Men beskrivelsen af dansk-jødiske forhold kan også baseres på en række andre kildegrupper som f.eks. gravsten, der ofte indeholder en lang række oplysninger om afdødes afstamning og levnedsløb.

En anden kilde, der samtidig er udtryk for en meget smuk folkelig kunsttradition, er vimplerne. En vimpel er et 4–6 meter langt stykke lærred, der er ca. 20 cm bredt. Disse vimpler blev skænket synagogen af fædre, hvis sønner for første gang skulle i synagogen. Lærreds-strimlerne blev bemalet med tegninger, der udtrykte håbet om, at sønnen måtte gøre gode gerninger, læse i torah'en og blive godt gift.

Den dansk-jødiske menighed har i dag ca. 35 af disse vimpler, der for de ældstes vedkommende går tilbage til 1700-tallet. Ovenfor ses en sådan vimpel fra 1800-tallets bryllupsparret der viser bryllupsparret under bryllupsbaldakinen. Rabbineren, med sin karakteristiske påklædning, står til højre. Personerne på vimplen har muligvis haft lighed med dalevende personer.

En tredje kilde, der giver et billede af jødernes udseende i 1700-tallet, er de såkaldte haggadot. Disse haggadot skildrer udgangen af Ægypten og indeholder tegninger, hvor de bibelske personer er skildret i samtidens tøj og mode. Fra dansk område kendes 4 af disse haggadot fra 1700-tallets midte.

Men først og fremmest er det politiets, domstolens og administrationens kildemateriale, der giver oplysning om jødernes liv i 1700- og 1800-tallet. Da jøderne befandt sig i periferien af samfundslivet, blev de genstand for stor opmærksomhed. De skulle søge om opholdstilladelse, rejsepas, forsamlingsret og andet. Disse ansøgninger samt klager fra ikke-jødiske borgere over jøderne gav ofte anledning til overvejelser i administrationen. Kilderne herom, som er at finde i Danske Kancelli, er ofte ganske fyldige og fortæller ikke alene om administrationens holdning til jøderne, men også om jødernes forhold. En del jøder var desuden involveret i lyssky forretninger, det kunne være ågerkarlevirksomhed eller direkte kriminalitet. Dette forhold gør, at doms- og politiarkivalierne indeholder mange oplysninger om jøder, og atter gælder det, at disse arkivalier ikke alene kan bruges som kilde til den konkrete sag, men også ofte indeholder oplysninger om jødernes eksistensvilkår.

Slutning

Forskningsindsatsen i dansk-jødisk historie har været ret begrænset. Der har været en stærk tradition for genealogiske studier, der kun i ringe grad har belyst jødernes generelle forhold i Danmark, samfundets holdning til dem og samspillet mellem jøderne og samfundet. Endvidere har meget historieskriv-

ning været præget af en philosemitisk holdning, der er gået ud på at overpointere jødernes andel i samfundslivet i 1800-tallet.

Kun for 1600-tallets og 2. verdenskrigs vedkommende kan man tale om, at der er foretaget grundige arkivstudier, og at de danske jøders forhold er ganske godt belyst. Det

Dansk-jødisk historie – en forskningsoversigt

samme gør sig ikke gældende for 1700-, 1800- og 1900-tallet. Der er kun gjort sporadiske forsøg på at benytte det store arkivmateriale, der ligger i politiets, domstolenes og administrationens arkiver. Generelt kan man sige, at udforskningen af dansk-jødisk historie endnu befinder sig på et begyndelsesstadium.

Kollektive aktioner i Vesteuropa

Nogle metodiske og teoretiske overvejelser

Af *Flemming Mikkelsen*

I. Historiografiske og teoretiske forudsætninger

Studiet af historiske basisprocesser og anvendelsen af devolutionære diakrone procesmodeller har blandt historikere og sociologer ført til ny erkendelse om konfliktens centrale placering i analysen af sociale forandringer¹.

Sociale basis-processer defineres i henhold til individers daglige rutine-situationer tillige med deres kollektive identitet og kollektive handlen:²

»Base-processes are movements arising out of economic, social, political contradictions, conflict or crises and directed, in the long term, towards changing the status quo. These include cases of social and political protest, strike agitation, strikes and waves of strikes whatever their motivations; under certain conditions the rise of democratic mass-movements«.

Metodologisk set transformeres dagligdagens

mange rutine-situationer til kollektive aktionsformer via konfliktteoriens præmisse om, at³

»men are organisms, and as such they must compete for access to the resources of life. The struggle for existence does not occur between isolated individuals but between groups ... As the conflict between groups becomes stabilized or organized or regulated, we may speak of the emergence of a structured society«.

Spændingen mellem sociale basis-processer og organisering mellem individer, grupper og samfund/stat sætter fokus på spørgsmålet om mobilisering og de sociale protesters/aktioners placering i samfundet. Charles Tilly siger herom, at⁴

»historically, collective violence has flowed regularly out of the central political processes of Western countries. Men seeking to seize, hold, or reign the levers of power

Flemming Mikkelsen, f. 1948, cand.mag., kriminalistisk Institut (K.U.).

Jeg ønsker indledningsvis at rette en tak til samtlige medarbejdere ved Center for Research on Social Organization, University of Michigan, Ann Arbor, som i teori og praksis viste hvad et kollektiv kan udrette.

1. Hvorledes socialhistorien og samfundshistorien det sidste årti har udviklet sig metodisk og emnemæssigt fremgår klart og tydeligt af to oversigtsværker: »International Handbook of Historical Studies. Contemporary Research and Theory« eds. Georg Iggers & Harold Parker (Greenwood Press: 1979) samt »The Past Before Us. Contemporary Historical Writing in the United States« ed. Michael Kammen (Ithaca a. London, Cornell Uni. Press: 1980). Og h. ang. nyere sociologisk teoridannelse jvf. Hans-Ulrich Wehler (hg.): »Geschichte und Soziologie« (Kiepenheuer & Witsch, Köln: 1976); Wolfgang Zapf (hg.): »Theorien des sozialen Wandels« (Kiepenheuer & Witsch, Köln: 1971); Anthony Smith: »Social Change. Social theory and historical processes« (Longman, New York: 1976); Øyvind Østerud: »Utviklingsteori og historisk endring« (Oslo: 1978); Flemming Mikkelsen: »Historie som en samfundsvidenskab« (stencil, 1979).
2. Dieter Groh: »Base-processes and the problem of organization: outline of a social history research project« i *Social History*, vol. 4, no. 2-1979, p. 277.
3. Citat af L. Mayhew taget fra R. P. Appelbaum: »Theories of Social Change« (Chicago: 1970) p. 133.
4. Charles Tilly: »Collective Violence in European Perspective« i Hugh Graham & Ted R. Gurr (eds.): *Violence in America* (N. Y. 1969) pp. 4-5.

have continually engaged in collective violence as part of their struggles.

The oppressed have struck in the name of justice, the privileged in the name of order, those in between in the name of fear. Great shifts in the arrangements of power have ordinarily produced – and have often depended on – exceptional movements of collective violence ... the character of collective violence at a given time is one of the best signs we have of what is going on in a country's political life. The nature of violence and the nature of the society are intimately related«.

Det drejer sig med andre ord om at analysere kollektive aktioner som en integreret del af den politiske proces hvori indgår grupper og klassers kamp om ressourcer, rettigheder og idealer. I mere eksakt forstand henvises der til at undersøge befolkningsgrupperes repertoire af kollektive aktionsformer og hvorledes disse aktioner har ændret sig over tid under indtryk af grupperes interne sociale komposition; erfaringer med tidligere aktioner; forhold til andre grupper/klasser og staten foruden ændringer i de økonomiske, demografiske og sociale omgivelser.

Hvordan grene af historieforskningen og samfundsvidenskaberne har gjort rede for klassekonflikter og dermed tilstedeværelsen af manifesterede kollektive aktioner i de vesteuropæiske samfund i perioden ca. 1500 til 1850 er temaet for denne artikel. At det er påkrævet fremgår ikke mindst af et stadig aktuelt citat af Johan Hvidtfeldt, hvori han kritiserer danske historikere for at have⁵

»meget lidt at fortælle om uroligheder, om de undertryktes forsøg på at ændre deres trange levevilkår. Men måske er det også historikernes fejl. Disse har i alt for ringe grad søgt at lodde dybden i fortidens samfund og at forstå datidens mennesker og deres åndelige og økonomiske problemer, at

lære hele det brede folk at kende, som var med til at skabe det samfund, der var datidens Danmark.

En indgående fordybelse i samfundsforholdene vil også give et indtryk af, at bag den rolige overflade har der været lidenskaber hos underklassen, som kunde komme i kog og give sig udslag i »oprør« og stemplinger, demonstrationer, ja selv vold mod øvrigheds personer eller overklassens repræsentanter.«

Det følgende afsnit II indleder med en kort historiografi over de principielle skillelinier i studiet af kollektive aktioner og sociale protester for derefter at koncentrere sig om den socialhistoriske tradition med hovedvægten på George Rudés analyse af preindustrielle protestformer. De positive resultater af Rudés forskningsindsats men også dens mangler og begrænsninger fører over i afsnit III, der overvejende beskæftiger sig med den amerikanske sociolog og historiker Charles Tillys metodiske og teoretiske analyse af ændringerne og udviklingen i typer af kollektive aktioner. Tillys overvejelser omkring et aktionsrepertoire og hans metodisk-teoretiske begrebsapparat benyttes derefter i afsnit IV til at undersøge intensiteten og variationerne i det vesteuropæiske konfliktmønster i perioden 1500 til 1850. Artiklen afsluttes med en fyldig men selektiv bibliografi.

II. Kollektive aktioner og protestgrupper som studieobjekt og registreringsenhed

Magthavere gennem tiderne og til en vis grad deres samtidige socialforskere samt nyhedsmedierne har udvist en stærk ideologisk bias i beskrivelsen af protesterende grupper og deres handlinger. Den italienske filosof og historiker Antonio Gramsci har derfor ret i sin påstand om, at ⁶

5. Hvidtfeldt: »Social og politisk uro i Sønderjylland på revolutionstiden« i Sønderjydske Aarbøger – 1945, pp. 128–29.

6. Citeret fra Tilly: »Collective Violence...« i Graham & Gurr (1969) opus cit. p. 12.

»this is the custom of our time: instead of studying the origins of collective event, and the reasons for its spread ... they isolate the protagonist and limit themselves to doing a biography of pathology, too often concerning themselves with unascertained motives, or interpreting them in the wrong way; for a social elite the features of subordinate groups always display something barbaric and pathological«.

Gramscis kritik rammer ikke mindst Gustave le Bon en ledende eksponent for massebevægelses-psykologien (crowd psychology). I bogen »The Crowd. A Study of the Popular Mind« fra 1895, portrætterer le Bon oprørsgrupper/bevægelser som irrationelle, destruktive, voldelige, amoralske, primitive og uberegnelige. Deltagerne kom fra samfundets laveste lag og var nemme ofre for ledere og demagoger. Individet i gruppen tænker ikke, overvejer ikke konsekvenserne af sin fremfærd men handler direkte og reagerer direkte. Men værst af alt han lader sig vejlede af sine laveste instinkter og fordomme: »He is no longer himself, but has become an automaton who has ceased to be guided by his will«. Oprørsbevægelsen udvikler, iflg. le Bon, en egen særskilt gruppe-psyke, der får medlemmerne til at ændre opfattelse, egenskaber og adfærdsmåde i en retning der let får karakter af »masseshysteri«, »massepsykose« og »masseaggression«.

Le Bons ideer om gruppe-psykologi og »massernes« irrationalitet blev ført videre af forskere som Freud, Ortega y Gasset, Pareto foruden en lang række historikere, konservative såvel som socialistiske skribenter. Og det gælder for en af de mere dominerende retninger inde for politologien/sociologien den såkaldte »politiske teori om massesamfundet«, at deltagerne i »masseadfærd« karakteriseres som rodløse og isoleret fra det øvrige

samfund uden forbindelse med nogen klasse eller formidlende gruppedannelser. Protestadfærd reflekterer ikke nogen klar og tydelig interesseartikulation og bæres ikke frem af et realistisk forhold til de egentlige urimeligheder i samfundet, men retter sig mod fjerne og urealistiske mål⁷.

Alternative og mere nuancerede gengivelser af og forklaringer på kollektive protestformer har imidlertid vundet frem efter anden verdenskrig. Struktur-funktionalisterne⁸ og repræsentanter for Chicago-skolen⁹ har bidraget til en omvurdering og »sociologisering« af forskningen i protest-»adfærd«, hvorimod det først og fremmest er nye tendenser blandt socialhistorikere og deres bestræbelse på at skrive »history from below« eller »histoire des mentalités«, som i dette afsnit har interesse.

I den franske historiker George Lefebvres studie »Foules revolutionnaires« fra 1934 sættes protest- og aktionsfænomenet ind i sin sociale og historiske kontekst¹⁰. Lefebvre skelner mellem på den ene side rutine forsamlinger som det at stå i kø efter brød eller at stimle sammen efter kirketid og på den anden side »frivillige« forsamlinger såsom demonstrationer og politiske møder for derved bedre at kunne kortlægge faserne i den sociale mobilisering og overgangen til sociale protester under den franske revolution.

Historikeren George Rudé, der i talrige publikationer har været optaget af de preindustrielle protestformer i England og Frankrig, anlægger et bredere netværks-orienteret syn på begrebet protestgruppe (crowd): »I am assuming the crowd to be what sociologists term a »face-to-face« or »direct contact« group and not any type of collective phenomenon ... in fact, our main attention will be given to political demonstrations and to what sociologists have termed the »aggressive mob« or the »hostile outburst« – to such ac-

7. Sandor Halebsky: »Mass Society and Political Conflict« (N. Y. 1976) kap. 3 hvori forfatteren foretager en god sammenskrivning af »massesamfunds« synspunktet og dertil hørende teorier.

8. En af de mest fremtrædende inden for denne retning er Neil J. Smelser hvis bog »Theory of Collective Behavior« (N. Y. 1962) har inspireret mange historikere blandt andre Rudé.

9. Jvf. eksempelvis Ralph Turner & L. Killian: »Collective Behavior« (N. Y. 1957).

10. Lefebvre: »Foules Revolutionnaires« i G. Bohn, Hardy Lefebvre: La Foule (Paris 1934).

tivities as strikes, riots, rebellions, insurrections, and revolutions«¹¹.

For at kunne fylde disse definitioner og begreber ud og for bedre at sætte dem ind i deres rette historiske perspektiv, opstiller Rudé en række kilde-nære spørgsmål: (a) selve begivenheden/aktionen skal nøje blotlægges inklusive forspil og efterspil; (b) den aktionerende gruppes størrelse og deltagernes erhvervsbaggrund – hvem stod som initiativtagere/ophavsmænd og hvem førte an under selve aktionen; (c) hvem og hvad var protesterne rettet mod og hvilke ideer og motiver lå til grund for handlingerne; (d) hvor effektivt fungerede de overordnede klasser og øvrighedens undertrykkelsesapparat og endelig (e) hvad blev resultatet på kort og på langt sigt af den iværksatte kollektive protestaktion?

Sine resultater, som hovedsagelig dækker over engelske og franske samfundsforhold i den preindustrielle periode, dvs. de år »during which a society is adapting itself to the changes brought about by rapid industrialization«, har Rudé summeret op under følgende seks overskrifter¹²:

– Typer af uroligheder. I det 18. århundredes første halvdel dominerede hungerrevolterne (food riots), mens egentlige industrielle stridigheder var yderst sjældne. For de fattige, arbejderne og de mindre næringsdrivende spillede brødpriserne en altoverskyggende rolle og lønnen forblev af mindre betydning: »When bread accounted for something like half, or more, of the working-men's budget ... the wage-earner was more concerned with the price of bread than with the amount of money in his pay-pocket«. Med industrialiseringen og arbejderorganisationerne ændrede billedet sig: Hungerrevolterne tenderede mod at forsvinde mens strejker og politisk inspirerede urbane opløb (urban riots) tog overhånd afledt af den tidlige radikalisme i England, den franske revolution i 1789 til og med arbejderbevægelsen og de socialistiske ideers fremkomst et halvt århundrede senere.

– Aktionsformer. Den gennemgående form

for protest var de såkaldte »direkte aktioner«. De forekom i byerne som rudeknusninger, afbrænding og nedrivning af huse og i landdistrikterne som maskinødelæggelse, brandstiftelse og udøvelse af folkelig priskontrol gennem optøjer. Kun sjældent rettede volden sig mod personer.

– Organisationsform. Urolighederne udviklede sig normalt fra en mindre begivenhed – som fx. en mindre forsamling uden for en brødbutik – til en større sammenstimlen af mennesker, der evt. kunne følge deres protester op med rudeknusning, uddeling af brød til en af »folket« fastsat pris, eller ligefrem nedbrænding af huse tilhørende de »skyldige«. Opløbene var nok »spontane« men langt fra tilfældige. De rettede sig mod bestemt udpegede personer og deres ejendomme.

– Lederskab. Rudé skelner mellem tre typer af ledere: den leder (leader-in-chief) i hvis navn folkemængden gjorde oprør; lederne på mellemniveau (intermediate leader), der udpeger hvilke huse, der skal tages under behandling og som leverer de til situationen passende slogans. Den tredje leder-type rekrutteredes blandt de bedst artikulerede og mest militante fra de protesterendes egne rækker, de var lokale og temporære. Med arbejderbevægelsens komme afløstes disse lokale, midlertidige og næsten anonyme førere af mere permanente og ideologisk formulerede beslutningstagere: »So, by the 1830s we find men emerging as leaders from the crowd itself, who are no longer occasional, sporadic and anonymous, but continuous and openly proclaimed«.

– Den preindustrielle protestgruppes sociale komposition. Rudé betegner dens sammensætning som blandet, både den mindre selvstændige og arbejderne var interesseret i at holde brødpriserne nede ligesom de begge var frataget elementære politiske rettigheder. Senere var det næsten udelukkende arbejdere som demonstrerede. På landet var det husmændene, småbønderne, landhåndværkerne

11. Rudé: »The Crowd in History« (Lond. 1964, revised edit. 1981) pp. 3–4.

12. Rudé har opsummeret og syntetiseret sine forskningsresultater i »Paris and London in the 18th Century. Studies in Popular Protest« (Lond.: 1974) afsnittet: The Pre-Industrial Crowd.

og landarbejderne, der rejste sig i protest. I byerne ser vi den mindre detailhandler og kroeger, den mindre håndværksmester samt faglærte såvel som ufaglærte arbejdere. Protestdemonstrationerne blev oftest ledsaget af en del yngre mænd/drenge ligesom der forekom indslag fra den bedrestillede del af middelklassen.

– Motiverne eller ideologien bag urolighederne er for Rudé et af de vanskeligste spørgsmål at besvare. Han hælder til den anskuelse, at det særlige ved den preindustrielle protestgruppes ideologi var forbindelsen til de traditionelle livsværdier, sociale hierarkier og fordelingsmekanismer. Det var anslaget mod disse traditioner (under navnet »fremskridt«) fra kapitalejere, købmænd og stat, der fik befolkningen til at reagere med krav om tilbagegivelse af »tabte rettigheder« under paroler som »en retfærdig løn« og »en retfærdig pris«.

Rudé er opmærksom på at ikke alle førindustrielle protester følger denne sammenkrivning (model). Derimod er den velegnet til i hovedtrækkene at adskille den folkelige protest i perioden ca. 1700/30 til 1850 fra begivenheder af en lignende observans både før og efter. Den gengiver de folkelige protester deres rationalitet og målrettethed og viser det meningsfyldte i at økonomisk og politisk undertrykte befolkningsgrupper tog loven i egen hånd og med tiden satte en bevægelse igang hen mod en demokratisering af samfundsordenen.

Det er ikke for lidt sagt, at Rudés metodologiske approach har dannet skole, og ikke så få sociologer og socialhistorikere har søgt at nuancere og bygge videre på Rudés konceptualisering: E. P. Thompson har vundet bred accept med introduktionen af begrebet »moral economy¹³« og E. J. Hobsbawm har klassificeret de ikke-tilpassede (marginale) protestbevægelser under betegnelserne primitive

og arkaiske¹⁴. Dirk Hoerder fremhæver de folkelige protesters defensive og konservative karakter¹⁵ og B. Moore, jr., understreger de protesterendes opfattelse af retfærdighed og især uretfærdighed som drivkraften bag de folkelige opstande¹⁶. Atter andre såsom Perrot, Stearns, Ladurie, Karlbom, Pinkney, m. fl. peger på oprørsbevægelsernes kompleksitet deres detailrigdom og folkloristiske islæt¹⁷.

Vor viden om kollektive aktioner, protestgrupper og sociale tilstande i det 18. og 19. århundrede er øget betragteligt med Rudé og hans efterfølgere men viser samtidig hen til en række mangler og begrænsninger i den hidtidige forskning.

I praksis (måske i mindre grad programatisk og teoretisk) har Rudé anvendt en ret så snæver aktions-opfattelse ensbetydende med manifeste (voldelige) protester vendt mod dominerende grupper og klasser. Derved ses der bort fra sammenstød mellem ligestillede konkurrerende grupper og der gøres heller ikke opmærksom på de mange mod-revolutionære patriotiske klikker, der stod for social orden og som gav deres loyalitet tilkende overfor regimet med moddemonstrationer og sympatidemonstrationer. Der har også været en tendens til at se de store strejker og demonstrationer, der fulgte med den begyndende og mere etablerede arbejderbevægelse som udtryk for en overordnet national bevægelse og ikke nogle umiddelbare økonomiske og sociale spændinger. Det for afgrænsede aktionsbegreb er også med til at fjerne den teoretiske og empiriske forbindelse mellem rutine politik/aktioner og de mere diskontinuerlige abrupte og ofte politisk inspirerede opstande. Sagt på en anden måde, så drejer det sig om at kunne relatere aktioner og protestbevægelser til omfattende ofte langsigtede ændringer i de socioøkonomiske og magtpolitiske faktorer således, at befolkningsgruppers aktions-re-

13. Oprindelig fremsat i artiklen »The Moral Economy of the English Crowd in the 18th Century« i *Past & Present* 50-1971, pp. 76–136.

14. E. J. Hobsbawm: »Primitive Rebels« (Manchester 1959).

15. D. Hoerder: »Crowd Action in Revolutionary Massachusetts, 1765–1780« (N. Y. 1977).

16. Barrington Moore, Jr.: »Injustice« (1978).

17. Disse og flere andre forfattere er refereret i bibliografien. For en oversigt med vægt på de metodologiske aspekter se M. Rejai: »Theory and Research in the Study of Revolutionary Personnel« i T. R. Gurr (ed.): *Handbook of Political Conflict* (N. Y. 1980).

pertoire ikke på forhånd låses fast i begrebsdikotomier som preindustrielle versus industrielle, traditionelle v. moderne og primitive v. sofistikerede.

III. Repertoier af kollektive aktioner

I stedet for at analysere hvorledes omfattende samfundsændringer i lighed med kapitalakkumulation, proletarisering og statsdannelse de sidste tre- til firehundrede år har påvirket befolkningens organisations- og aktionsformer, vælger jeg at fortsætte den mikroanalyse som Rudé lagde grunden til men med vægten på hvad den amerikanske sociolog og historiker Charles Tilly kalder »repertoires of collective action«.

Betegnelsen »kollektiv aktion« foretrækkes i modsætning til de meget anvendte social protest, oprør, revolter, kollektiv adfærd, social bevægelse og politisk deltagelse, der nok så meget afspejler de til enhver tid siddende magthaveres opfattelse af situationen. Vigtigere er imidlertid distinktionen mellem kollektiv »adfærd« og kollektiv »aktion«. Hvor førstnævnte betoner de (social) psykologiske forklaringsvariabler i forbindelse med foranderlige norm- og værdisystemer, der understreger »aktions«-argumentet den rationelt kalkulerende aktør med særlig henblik på gruppers kamp om ressourcer. Ideen bag et »repertoire« af kollektive aktioner har Tilly formuleret således:¹⁸

»Within any particular time and place, the array of collective action that people employ is (1) well defined and (2) quite limited in comparison to the range of actions that are theoretically available to them. In that sense, particular times, places and populations have their own repertoires of collective action. On the whole, the exist-

ing repertoire only changes slowly. At a given point in time, it significantly constrains the strategy and tactics of collective actors«.

Disse tanker om et repertoire af kollektive aktioner adskiller sig fra to andre opfattelser: Den for hvem folkelige protester følger et universelt og forholdsvis ensartet mønster og den som alene opfatter de aktionerende som taktikere, der benytter enhver given lejlighed til at fremme og/eller forsvare deres interesser. Heroverfor fremgår det, at

»... the idea of a repertoire implies that the standard forms are learned, limited in number and scope, slowly changing, and peculiarly adapted to their settings. Pressed by a grievance, interest, or aspiration and confronted with an opportunity to act, groups of people who have the capacity to act collectively choose among the forms of action in their limited repertoire«.

Ved at sammenstille det 18. århundredes aktionsrepertoire med det 19. århundredes, bliver det tydeligere hvad som menes med ændringer i et repertoire af kollektive aktioner¹⁹

Det 18. århundredes repertoire, som havde sin oprindelse i det syttende århundrede og strakte sig til et godt stykke ind i det nittende, indbefattede i sin udførsel:

- a. en anvendelse og overtagelse af autoriteternes egne aktionsformer enten som karikatur eller ved overlagt brug af autoriteternes forrettigheder i lokalsamfundets navn;
- b. en fælles optræden af deltagere som medlemmer eller som repræsentanter for en af loven defineret korporativ enhed eller lokalitet i stedet for som repræsentanter for specielle interessegrupper;
- c. en tendens til at appellere til magtfulde

18. Tilly: »Repertoires of Contention in America and Britain, 1750–1830« i M. Zald a. J. McCarthy (eds.): *The Dynamics of Social Movements* (Camb. Mass. 1979) p. 131.

19. Tilly: »Nineteenth-Century Origins of our Twentieth-Century Collective-Action Repertoire«, Center for Research on Social Organization (CRSO), University of Michigan, Ann Arbor, Working Paper no. 244.

- personer og instanser for at afhjælpe uretfærdigheder eller for at påkalde sig beskyttelse mod udenfor stående autoriteter;
- d. en udbredt anvendelse af autoriserede offentlige højtideligheder/fester til at fremføre klager og krav;
 - e. en tilegnelse af en varieret pietetsløs symbolisme i form af effigener, karnevalskarikaturer, pantomime og andre rituelle genivelser for på den måde at gøre andre opmærksom på sine klagemål;
 - f. en sammenstimlen i nærheden af de protesterendes egen bopæl og en slutten op om dem som er blevet uretfærdigt behandlet – modsat pladser og symboler for den offentlige magt.

Der er her tale om et lokalt og patroniseret repertoire, der historisk omfattede rutineaktioner som hungeropløb, nedrivning af markhegn og besættelse af private jorde, ødelæggelse af maskiner, afbrænding af høstakke, »Rough Music«, opstilling og nedbrænding af effigener, karnevals-optog, rudeknusning, nedrivning og afbrænding af private huse, kampe mellem (ungdoms) bander fra rivaliserende landsbyer, angreb på skatteopkrævere og omvandrende grupper af soldater. Andre og lignende aktioner udgjorde det 18. århundredes repertoire, hvorimod det 19. århundrede viser hen til ganske andre fremførelsesformer:

- a. en relativ autonom aktionsform som kun yderst sjældent benyttedes af magthaverne;
- b. en hyppig fremsættelse af specifikke interesser under dække af foreninger og organisationer;
- c. en direkte udfordring af rivaliserende grupper og autoriteter især nationale autoriteter og deres repræsentanter;
- d. en tydelig og velovervejet organisering af forsamlinger og møder til forelægning af krav;
- e. en større anvendelse af programmer, slogans og symboler som tegn på fælles tilhørsforhold til en interessegruppe;

- f. en langt større brug af offentlige rum og pladser til forsamlinger, demonstrations- og mødevirksomhed.

De aktionsformer vi her står overfor karakteriseres som autonome og nationale og eksemplificeres af strejker, boycotts, demonstrationer i forbindelse med valgmoder, underskrifts-marcher, planlagt terrorvirksomhed og organiserede oprør. Til tider vil nogle af disse aktioner optræde samlet på vegne af befolkningsgrupper, som ikke er repræsenteret i det politiske system og danne en social bevægelse.

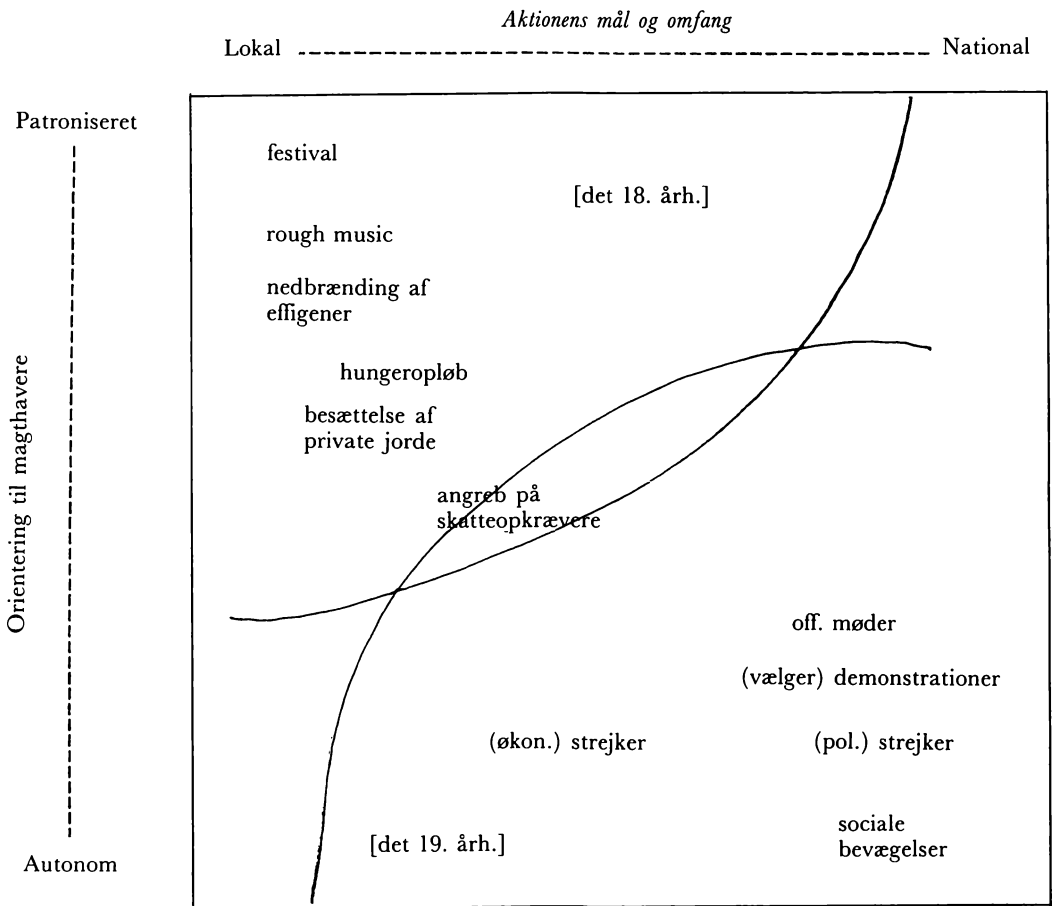
Forskellen mellem det attende og nittende århundredes repertoire er det muligt at præsentere i et to-dimensionalt diagram som angivet på næste side.²⁰

Lidt for skematisk og statisk indikerer figuren et skift i aktionsformerne fra at være patroniserede og lokale til at være autonome og nationale, med den overlapning som altid vil finde sted.

Ældre tiders politiske liv (politiske system) udspillede omkring mere eller mindre korporative enheder i egenskab af lav, lokalsamfund, religiøse sekter, som hævdede deres legitime rettigheder. Loven og de lokale autoriteter forsvarede og var forpligtede til at styrke disse kollektive rettigheder og indirekte de korporative grupper, hvis repræsentanter var berettiget til offentligt at føre klager frem overfor ligestillede grupper og øvrigheden. Uden for disse rammer havde ingen som ikke var anerkendt og støttet af etablerede autoriteter ret til at stille krav eller til at træde kollektivt frem.

Dette politiske system undermineredes i løbet af det 18. og første halvdel af det 19. århundrede med udviklingen af kapitalistiske organisationsformer, voksende kapitalakkumulation, en styrkelse af statsmagtens grundlag og en omsiggribende proletarisering af landbobefolkningen, der i løbet af det 19. århundrede koncentreredes til byområder. Lønarbejdets udbredelse, en større fysisk og geografisk adskillelse mellem klasser i samfundet

20. Ibidem p. 8.

og en nedbrydelse af traditionelle autoritetsbånd og hierarkiske magt-strukturer kunne ikke undgå at få indflydelse på den måde den afhængige del af befolkningen organiserede sig, artikulerede deres politiske interesser og aktionerede kollektivt.

De trendbestemte og dikotome forsøg på at beskrive hvorledes aktionsformerne har ændret sig over en periode på to til trehundrede år er alt for restriktive i forhold til »virkeligheden« og siger kun lidt om forandringerne og variationerne i forskellige befolkningsgrupper, lokaliteters og bevægelers valg og tilegnelse af et aktionsrepertoire: »The agenda for the study of repertoires therefore consists, first of determining whether reper-

toires, in some strong sense of the word, actually exist and, second, of examining how and why the particular forms of collective action vary and change²¹«. Hvad Tilly hermed lægger op til er etableringen af en kollektiv aktions biografi, der tager form efter almindelige menneskers interaktion med lokale og nationale autoriteter foruden samspillet mellem interesse, social organisation og aktion.

For at gøre sig denne opgave overkommelig og for at holde sig inden for rammerne af det konfliktteoretiske paradigme, benytter Tilly i stedet for begrebet »kollektiv aktion« det noget bredere »contentious gathering« defineret som »an occasion on which several people assemble and visibly make a claim which would, if realized, affect the interests of some

21. Tilly: »As Sociology Meets History« (N. Y., 1981) p. 163.

other person(s) and group(s)²²«. Definitionen er tilstrækkelig bred til at omfatte hvad adskillige forskere har studeret under betegnelsen kollektiv aktion, social protest, kollektiv adfærd, social bevægelse, m.v. og viser desuden hen til forbindelsen mellem menneskers/gruppers daglige forfølgelse af deres interesser og udbrud af aktivitet som opløb, revolter og revolutioner.

Næste skridt bliver at forbinde ideen om et repertoire og definitionen på en »contentious gathering« (CG) med empirien. Kildematerialet og den kode-procedure som omtales nedenfor holder sig til Tilly og hans medarbejders studie af kollektive aktioner i Storbritannien 1828 til 1834 foruden London området 1758–1834.

Den mest omfattende og homogene kildeSerie er samtidens aviser og tidsskrifter hvortil kommer trykte parlamentsdebatter og diverse politiarkiver. Der er blevet registreret ca. 150.000 enkelt-artikler dækkende omkring 15.000 aktioner (CG). Yderligere krydskontrol til oplysning om kildernes og oplysningernes proveniens kan dog reducere dette antal. Der gøres endvidere meget ud af at indsamle data om befolkningen, produktionen og de fysiske omgivelser for siden at korrelere disse informationer med de respektive aktions-data.

Efter at oplysningerne om en bestemt hændelse defineret som »action(s) around a particular issue, occurring in a continuous time span, involving basically the same set of claimmakers« er blevet samlet på et generalieblad (an event section) og vi således har fået en almen beskrivelse af begivenheden (indeholdende navngivning af hændelsen; forsamlingsform; mål for aktionen; antal deltagere; tidsfastsættelse; stedsangivelse; varighed; kilder; m.v.), foretages der en kodning af de i aktionen deltagende grupper (a formation section): detaljerede oplysninger om antal og de i aktionen deltagende grupper fra

aktionens begyndelse til den blev afblæst eller opløst. Registrering af formationer og evt. subformationer. Navngivning af deltagende grupper og enkeltpersoner inklusive de grupper og personer overfor hvem der rejstes krav.

Der foretages også en registrering af de deltagende gruppers/formationers handlinger (an action phase section) både før, under og efter aktionen. Således at man blot ved at læse kodebladet eller følge sekvenserne på skærmterminalen får et klart indtryk af aktionens forløb og faser. Som hovedregel starter en ny aktionsfase når en gruppe/formation begynder at stille krav; svarer på et af andre fremsat krav; holder igen med at respondere på et fra anden side fremsat krav; skifter lokalitet og ændrer sammensætning (som fx. når nye grupper kommer til eller når allerede tilstedeværende grupper vokser i størrelse).

En selvstændig sektion (a source section) tager sig for at beskrive kildernes oprindelse, mens en femte sektion gør det muligt at indføje mere generelle udsagn om begivenheden og selve kodeprocessen. Det skal også bemærkes, at der til brug for kodningen anvendes enten et kort spørgeskema til de mange og mindre kollektive aktioner eller et langt skema til de særlig store og komplicerede aktioner. Hvad jeg har beskrevet her er kun en noget forenklet fremstilling af principperne bag kodebogens spørgeliste, for nærmere oplysning må jeg henvise til »the Great Britain Study-Codebook«.

Det har været og er stadigvæk normalt med kodelisten at oversætte de indsamlede (kvalitative) oplysninger til numeriske størrelser (fx. havnearbejdere = 058; politi = 079) før de lagres på magnetbånd (lidt ufint også kaldet »stone age computing«). Tilly og hans medarbejdere benytter derimod et såkaldt »interactive direct-entry system²³«, hvor indkoderen placeret foran en skærmterminal direkte indtaster de relevante informationer efter et på forhånd udarbejdet program (der selv-

22. Tilly and Schweitzer: »How London and its conflicts changed shape: 1758–1834« i *Historical Methods*, vol. 15, no. 2-1982, p. 68. Bemærk desuden H. Volkmann: »Kategorien des sozialen Protests im Vormärz« i *Geschichte u. Gesellschaft*, 3. Jahrg./Heft 2.

23. Systemet er udførligt omtalt i R. A. Schweitzer a. S. C. Simmons: »Interactive, Direct-Entry Approaches to Contentious Gathering Event Files«, CRSO Working Paper no. 183–1978.

følgelig ligger tæt op af/er identisk med kodebogens spørgeliste). Indførelse af oplysninger om fx. deltagende grupper og fremsatte krav sker i alfabetisk (ikke numerisk) form: hvis grupper af soldater i kilden benævnes »gendarmer« eller »fodfolk« og hvis kravene lød på »fem øre mere i timen« eller »ned med kongen og hans sammensvorne« så indføres disse i deres oprindelige form tillige med et »summary name«. Denne fremgangsmåde gør det muligt at bevare væsentlige sider af kildens informationsrigdom og udsagnskraft. De som herefter ønsker at studere kollektive aktioner og sociale konflikter i Storbritannien i den omhandlende periode kan, alt efter de særlige problemstillinger de ønsker besvaret, omkode de informationer, der er blevet indsamlet og lagret. Lagringen af data er sket ved hjælp af MICRO hentet fra the Institute for Labor and Industrial Relations at the University of Michigan, Ann Arbor, hvorimod mere avancerede statistiske analyser sker ved fra MICRO at overføre de nødvendige data til MIDAS (Michigan Interactive Data Analysis System).

Den måde studiet af repertoireer af kollektive aktioner metodisk og teknisk er bygget op på har i første række til hensigt (kvantitativt) at sammenkoble nogle aktionsformer i en diakron og synkron struktur. Det kvalitative aspekt kommer ind, når begivenhederne og deres enkeltelementer kædes sammen med de politiske, demografiske og økonomiske omgivelser for på nærmere hold:

1. at studere ændringerne og udviklingen i typer af kollektive aktioner,
2. at analysere variationerne i et repertoire af kollektive aktioner i henhold til lokalitet, gruppe og bevægelse,
3. at analysere hvilke grupper der var i besiddelse af et fleksibelt innovativt repertoire og hvilke grupper der var meget lidt villige til at forny sig (et restriktivt repertoire), og
4. at studere former for konflikter og forsam-

linger der normalt ikke kvalificerer som kollektiv aktion, men alligevel kan øve indflydelse på disse.

Ideen om og beskrivelsen af et repertoire foregår indenfor rammerne af nogle teoretiske overvejelser. Tilly benytter sig af to generelle modeller²⁴: en »politik model«, som skildrer interaktionen mellem forskellige interessegrupper og med statsmagten, samt en »mobiliseringsmodel«, der angiver de betingelser under hvilke mennesker med fælles interesser handler kollektivt eller ikke formår at handle alt efter de omkostninger og goder som et valg mellem alternative aktionsformer fører med sig: »We think of the available sources of action, in turn, as being limited by the resources the group in question have already accumulated, by the repression and facilitation being extended to them by other groups, and by the repertoire of means of action with which the group is already familiar«. Med andre ord så antages det, at et repertoire af kollektive aktioner varierer som en kombineret funktion af interesser og organisation foruden interaktion med autoriteter.

De interesser som forener mennesker har rødder i produktionsmåden eller mere nøjagtigt i produktionens organisering. Det er imidlertid først, når folk har udviklet sociale organisationer til støtte for deres fælles (objektive) interesser, at de formår og eventuelt vælger at forsvare og/eller fremme deres interesser overfor andre grupper. Da enhver (kollektiv) handling og ikke-handling er forbundet med risici alt efter egen og modpartens magtbasis, bliver det nødvendigt at undersøge forandringerne i grupperes magtposition som bestemmende for aktionsformerne og aktionsniveauet.

IV. Kollektive aktioner i Vesteuropa ca. 1500-1850

Definitionen på et repertoire af kollektive aktioner og efterfølgende typologisering af de

24. Om teoriens formelle opbygning jvf. Tilly: »From Mobilization to Revolution« (Addison-Wesley Pub. Company, 1978).

forskellige aktionsaspekter har kun været et første skridt til en bestemmelse af kontinuiteten henholdsvis diskontinuiteten i den måde almindelige mennesker optrådte samlet og førte deres krav frem. En klassificering af denne interaktions- og konfliktproces i perioden mellem 1500 og 1850 er blevet forsøgt af Charles Tilly. Han deler de kollektive aktioner ind i tre hovedtyper efter de krav som ligger bag.²⁵

»Konkurrerende« aktioner/krav (competitive actions) hvor ligestillede deltagere gør krav på de samme ressourcer som fx. en rivaliseren mellem tilstødende landsbyer eller gentagne rituelle chikanerier mellem grupper af håndværkere. I mere generel forstand er der tale om vedvarende stridigheder mellem lokale grupper inden for et begrænset lokalt politisk system. Den anden hovedkategori omtales som »tilbageskuende« (reactive) og referer til grupper, som føler deres etablerede interesser truet og derfor stiller krav om geneablering af hidtidige rettigheder og distributionsmønstre. Modsat den »fremadskuende« (proactive) aktion hvorunder grupper påberåber sig rettigheder og ressourcer de ikke før har været i besiddelse af. – I kronologisk orden ser det i følge Tilly ud til, at den konkurrerende aktionsform dominerede størsteparten af det femtende og sekstende århundrede for langsomt at vige pladsen for den reaktive form, der skulle beherske den politiske arena fra det syttende til et stykke ind i det nittende århundrede, hvorefter den proaktive aktionsform overtog initiativet.

Der skulle hermed være skabt basis for og sat rammer for en mere detaljeret gennemgang af divergerende aktionsformer og hvorledes transformationen fra en hovedkategori til en anden satte sig igennem i forskellige lande på forskellige tidspunkter med vægten lagt på overgangen mellem de reaktive og proaktive konflikter i England, Frankrig, Tyskland og Skandinavien²⁶.

Litteraturen om kollektive aktioner i det 16. århundrede har været mere optaget af at skildre de store voldelige revolter og revolutioner end de hyppigere forekomne rivaliserende stridigheder, der involverede langt flere mennesker og prægede deres hverdag på en mere fundamental måde. Eksempel på en meget udbredt konkurrerende aktionsform er den såkaldte »Charivari« hvis engelske version går under navnet »Rough Music«. Ungdommen i byerne og landsbyerne manifesterede og varetog deres interesser ved under offentlige ceremonier og parader højlydt at spotte og advare de personer eller instanser, som krænkede deres rettigheder og »regler« (ritualiseret mobning). Varede sådanne »optøjer« mere end et par dage eller tiltrak de et for stort antal unge, foruroligedes myndighederne, der herefter måtte overveje om der med magt skulle skabes »ro og orden«. Kampe mellem ungdomsbander fra nærtliggende landsbyer hørte til dagens orden ligesom stridigheder mellem studentergrupper mellem forskellige afdelinger af soldater, mellem soldater og civilister mellem etniske og religiøse grupper og mellem rivaliserende grupper af håndværkere eller håndværkerlav, der stødte sammen under afholdelse af deres processioner: »Irgendwie erscheinen diese Formen des Handelns dem Menschen des 20. Jahrhunderts – der gigantische Kriege und Mاسsemorde gesehen hat und für den »seriöse« Politik nationalen oder gar internationalen Bezug hat – trivial, drollig und altmodisch. Sie waren in der Tat gewöhnlich von geringem Umfang, kurzlebig und mehr von lokaler Bedeutung. Sie waren selten verbunden mit revolutionären Bewegungen oder grossen Rebellionen. Indessen hinterliessen sie jedoch ihrem Zoll Toten und Verletzten, in Kriegszeiten vermischten sie sich mit wesentlichen Konflikten«²⁷.

Der er talrige eksempler på konkurrerende sammenstød til langt ind i 1600- og 1700-tal-

25. Tilly: »From Mobilization to Revolution« opus cit. kap. 5.

26. Kun den nødvendige litteratur er medtaget i noterne til dette afsnit og i stedet har jeg foretrukket at vedlægge artiklen en relativ fyldig bibliografi.

27. Tilly: »Hauptformen kollektiver Aktion in Westeuropa 1500–1975« i Geschichte u. Gesellschaft 3. Jahrg./Heft 2, p. 154.

let, men i og med at nationalstaten udvidede og styrkede sit magtgrundlag og de kapitalistiske markedsprincipper slog igennem, blev det mere almindeligt med »tilbageskuende« eller hvad David Sabeau har kaldt »traditionelle« konflikter.

Til disse hører blandt andet bønder, andre landsbyboere og byboeres modstand mod skatteopkrævere og grupper af soldater, der i kongens navn krævede fødevarer, husly og penge foruden andre goder; protester vendt mod repræsentanter fra statsmagten, der søgte at udvide deres privilegier til og med indgreb overfor personer, der krænkede etablerede rettigheder og moralbegreber især h.ang. distributionen af fødevarer. Dertil kommer bønder og husmænds reaktion på godsejere, der i fremskridtets navn omlagde og udvidede deres jordtilliggende eller øgede bøndernes arbejdsbyrde og afgifter. For Norges vedkommende daterer Halvdan Koht overgangen til disse mere »klasse«-orienterede konflikter til perioden efter år 1600: »Desse opprøra innleier ein reisingsperiode omkring år 1600. Dei fleste følgjer same mønster: Det blir ført fram klager på ekstraskatter og avgifter eller på inndrivingsmåten. Klagene blir avvist og dette tenner ein ulmende misnøye mot futar og jordherrarar. Av og til blir desse drepne, av og til blir dei pressa til å innrømme lettare vilkår. Men ved hjelp av herrmakt frå andre landsdelar eller leigeknektar frå utlandet blir opprøra slått ned. Førarane blir sette fast, dømde for oppvigleri og som oftast avretta. Deira medskyldige misser gardane eller må betale store bøter til krona«²⁸.

Ved siden af skatteoprøret er det fremdeles hungerrevolten, som har haft forskningens bevågenhed. Hungerrevolter var ikke at betragte som isolerede opgivne reaktioner på sult og stigende priser på fødevarer, men gennemløb nogle forholdsvis veldefinerede faser: Det begyndte ofte med, at en utilfreds folkemængde foranstaltede et direkte angreb på den person eller vedkommendes ejendom, som stod anklaget for at holde korn tilbage fra markedet eller som profiterede ekstra via salg til omrejsende kornopkøbere. Efter at

have konfiskeret lageret fastsattes af den protesterende forsamling en pris til hvilken varerne afsattes. Endelig tog man sig for at forhindre udskibningen eller på anden vis eksport fra egnen af de for den almindelige befolkning nødvendige fødemidler. Der er med andre ord tale om en række handlinger som dels kan opfattes som en kritik af myndighederne, og dels havde til formål at omfordele nogle basale livsfornödenheder efter nogle allerede vedtagne normer. På kort sigt førte aktionerne til et fald i priserne, bragte mere korn på markedet og på lidt længere sigt tilskyndede de øvrigheden til at udbrede og omlægge distributionskanalerne.

Baggrunden for skatteoprør og hungerrevolter samt flere andre såkaldte tilbageskuende konflikter ligger i den ekspanderende kapitalisme og statsdannelse: Kapitalisme/kapitalakkumulation og det vil i realiteten sige godsejere, kapitalstærke grupper i byerne foruden strata blandt bønderne udfordrede med kommercialiseringen af produktionen, markedet og arbejdskraften ikke alene landbefolkningens kollektive udnyttelse af jorden, men også det sociale fundament solidariteten hvilede på. Bøndernes tab af retten til at udnytte »overdrevet« og den fælles adgang til vand- og skovressourcer forløb parallelt med en overgang til pengeøkonomi og en tiltagende social differentiering landsbyboerne imellem. Resultatet blev, at den rurale sociale organisation langsomt men sikkert undermineredes godt hjulpet af et omsiggribende statsapparat, der til støtte for et ekspanderende militærapparat og et ligeledes voksende administrativt bureaukrati måtte udskrive stadig mere tyngende skatter. For at kunne betale disse var bonden henvist til at markedsføre sine produkter. Staten så derfor en fordel i at støtte et frit marked for land, produkter og arbejdskraft, der uhindret af restriktioner og lokale traditioner samt privilegier forholdsvis gnidningsfrit lod sig beskatte. – »Under the set of policies loosely called mercantilism, the western states which grew up with capitalism generally promoted the marketing of agricultural products as a way

28. Reidar Almås' forord til H. Koht: »Norsk Bondereising« (Pax, 1975/1926).

of maintaining their armies, staffs, and capital cities«²⁹.

Kapitalisme og statsdannelse skabte i forening forudsætningerne for og gav bønderne incitamentet til en ekspansiv markedsorienteret økonomi baseret på betalt arbejdskraft. Konsekvenserne af denne omlægning blev med tiden, at et stort antal bønder gik over til at blive landarbejdere eller måtte tage beskæftigelse i manufaktur- og servicesektoren. Kun relativ få slog sig igennem som kapitalistiske småproducenter. Hvorvidt bønderne under disse omstændigheder ydede aktiv kollektiv modstand afhang dels af de alternative muligheder for udnyttelse af landbrugsarealerne og beroede dels på styrken af den lokale solidaritet og bevidsthed om egne (lokale) rettigheder sat overfor den rurale elites magt og autoritet.

Ved at overføre centret for økonomisk aktivitet fra landdistrikterne til byområderne og ved i højere grad at integrere bondebefolkningen i et nationalt økonomisk marked gjorde kapitalismen sit til, at en del af magtgrundlaget for godsejereliten forsvandt samtidig med at det udvidede informationsnet lettede rekrutteringen af bønder til bredere protest- og massebevægelser. Svækkelsen af den lokale overklasse satte endvidere spørgsmålstejn ved legitimiteten af de overleverede patriarkalske bånd ligesom kontakten med byerne og deres grupper af intellektuelle og politiske bevægelser fremmede mulighederne for ideologisk påvirkning³⁰.

Hungerrevolten af E. P. Thompson fortolket som »the resistance of eighteenth-century consumers to the adoption of laissez-faire principles in the marketing of foodstuffs« af-løste allerede i slutningen af det 17. århundrede skatteoprøret som den hyppigste form for kollektiv aktion. Kommercialiseringen af fødevarerforsyningen foregik sideløbende med en proletarisering af land- og bybefolkningen. Det vil sige, at stadig færre mennesker i landområderne såvel som i byerne kunne forsørge

sig selv med levnedsmidler – fra at være småproducenter, gik de over til at blive konsumenter. Så længe der i den lokale befolknings (konsument) bevidsthed var balance i forholdet mellem produktion og konsumtion (= et rimeligt prisniveau) herskede der ro og orden, men når lokale godsejere/storbønder og brødbagere profiterede uforholdsmæssig meget af et fald i udbuddet af kornprodukter eller når købmænd borttransporterede korn fra det lokale marked protesteredes der på en måde (som angivet ovenfor), der vidner om disciplin og målrettethed. Hungerrevolterne fordelte sig derfor mere efter tid og sted for afholdelse af markedsdage end efter de reelt hungerramte områder.

Men efterhånden som den lokale solidaritet gik i opløsning under indtryk af industrialiseringen, urbaniseringen og kapitalismens udbredelse og det nationale marked til fordeling af fødevarer udbyggedes aftog mulighederne og grundlaget for at involvere sig i kollektive protester.

Hungerrevolten forsvandt i England efter 1820 i Frankrig og Tyskland kort efter 1850, mens der i Sverige er eksempler på hungeropløb helt frem til 1867. Alligevel var det ikke ualmindeligt med ikke hunger-»revolter« men derimod hunger-»demonstrationer/marcher« i de fleste vesteuropæiske lande i det 20. århundredes første halvdel. Disse var ikke lokale men appellerede til centralmagten om at bedre forsyningen af fødevarer under krise og krigslignende tilstande.

Nationalstaten og kapitalismens overvindelse af bøndernes modstand, skatteoprørets forsvinden og nedgangen i antallet af hungerrevolter betød nok, at de reaktive konfliktformer var aftagende men ikke at konfliktniveauet som helhed var under afvikling snarere tværtom. Nye aktionsformer hvis deltagere stillede krav til andre grupper om ressourcer de ikke hidtil havde været i besiddelse af be-

29. Tilly: »Whom, What, How and Why European Rural People Resisted« CRSO Working Paper no. 253-1982, p. 7.

30. Manfred Hildermeier: »Agrarian social protest, populism and economic development« i Social History vol. 4, no. 2-1979, pp.323-25.

gyndte at vinde frem. Kravene gik ikke kun på bedre økonomiske forhold men rettede sig også mod det (nationale) politiske system i en kamp som i stigende grad involverede byernes arbejderbefolkning. At tidsfæste overgangen fra tilbageskuende til fremadskuende aktionsformer lader sig kun gøre med en vis usikkerhed. Tilly siger herom, at³¹

»the timing of the swing from reactive to proactive occurring in various parts of Europe depended on two main factors: the cronology of the nationalization of production, distribution, and power, and the growth of complex organizations as vehicles of collective action. Both happened relatively early in France; a little later in Germany; later, and in a more prolonged fashion in Italy. If we were to survey the rest of western Europe, we would find the crucial transition occurring earlier – before the 1840s – in England, later in Spain and Portugal, and so on. In fact, we would discover a considerable connection among nationalization of economics and politics, the rise of complex organizations, industrialization and urbanization«.

E. J. Hobsbawm har med bogen »The Age of Revolution 1789–1848« ligeledes søgt at markere kronologien i og tidspunktet for de væsentligste ændringer i mønstret for politisk rejsning:³²

»Unlike the revolutions of the late eighteenth century, those of the post-Napoleonic period were intended or even planned. For the most formidable legacy of the French Revolution itself was the set of models and patterns of political upheaval which it established for the general use of rebels anywhere ... we shall see, 1830 marks an even more radical innovation in politics: the emergence of the working-class

as an independent and selfconscious force in politics in Britain and France, and of nationalist movements in a great many European countries ... in Britain and Western Europe in general it dates the beginning of those decades of crisis in the development of the new society ... the third and biggest of the revolutionary waves, that of 1848, was the product of this crisis ... what had been in 1789 the rising of a single nation was now, it seemed, »the springtime of peoples« of an entire continent«.

Tillys strukturelle argumentation og Hobsbawms mere begivenhedsorienterede kommentarer peger begge på slutningen af det 18. og første halvdel af det 19. århundrede som perioden, der markerede transformationen til et nyt aktionsrepertoire – et repertoire som danner grundstammen i de aktionsformer det 20. århundredes vesteuropæiske befolkning har til sin rådighed. Jeg vil i det følgende trække nogle nye eksempler frem, der angiver hvorledes denne overgang har fundet sted i England, Frankrig og Tyskland for derefter at indplacere det lidt vi ved om de skandinaviske protestbevægelser i dette større europæiske tidsskema.

J. Stevenson siger om forandringerne i de engelske aktionsformer³³, at »... after a short period in which food rioting existed side by side with other forms of popular protest, it quickly gave way to other forms of popular protest« hvormed hentydes til organiserede industriel-urbane konflikter. Nedgangen i antallet af hungerrevolter betød dog ikke umiddelbart at de rurale konflikter forsvandt, men derimod at de ændrede karakter.

Priserne på basale levnedsmidler var efter Napoleons-krigene for nedadgående »and the labourers' attention was concentrated on wages and unemployment. So in 1830 the most widespread demands were for wages of from 2s. to 2s. 6d. a day³⁴«. Disse krav stam-

31. Charles Tilly, Louise Tilly, Richard Tilly: »The Rebellious Century 1830–1930« (Camb. Mass., 1975) p. 254.

32. Hobsbawm: »The Age of Revolution« (Lond., 1962) pp. 111–112.

33. J. Stevenson: »Food Riots in England, 1792–1818« i R. Quinault a. J. Stevenson (eds.): Popular Protest and Public Order (Lond., 1974) p. 67.

34. J. P. D. Dunbabin: »Rural Discontent in Nineteenth-Century Britain« (Lond., 1974) p. 19.

mer fra et af de bedst dokumenterede rurale protestbevægelser kendt under navnet »the Swing Rebellion«. Hovedparten af de protesterende var afhængige landarbejdere men »the labourers in these riots were often accompanied, or led by men of other occupations or other social groups³⁵«. Især spillede kuske fra London en rolle i udbredelsen af »radikale ideer« ligesom mange landsbyhåndværkere var stærkt aktive i selve mobiliseringsfasen³⁶. Under et fremgår det, at interaktionen mellem radikalisme, kommunikation, lokal planlægning og autoriteternes reaktionsmønster tegner konfliktens grundmodel »... for ... the first and last time (until the 1870s) ... the labourers of the south and east began to feel themselves to be, and to act as a class with common objectives³⁷«.

Rudé vurderer de agrare protester i 1830erne og 40erne som »the final upsurge of a dying social class«. Dertil kan han have delvis ret, for i løbet af få år fjernede den urbane kapitalistiske industri og den agrare udvikling eksistensgrundlaget for både de mindre bønder, landarbejderne og folk beskæftigede i den rurale industri. På den anden side er der i »Captain Swing« og andre af tidens agrare protester eksempler på mere fremadrettede og offensive aktiviteter: lønkrav i stedet for »folkelig prisfastsættelse«, begyndende planlægning af aktionerne og en påvirkning fra radikale ideologier.

Denne side af udviklingen var mere fremherskende blandt byernes faglærte og ufaglærte arbejdere. Strejker og blandede konflikter blev alt mere almindelig i løbet af 1790erne, mens disciplinerede og organiserede strejkeformer satte ind fra 1830erne og 1840erne. Frank Munger har i en studie af arbejderklassens aktionsformer i Lancashire 1750 til 1830 vist hvorledes proletarisering og urbanisering var med til at bestemme de kollektive aktioners form og indhold³⁸.

Proletariseringen indebar ikke kun, at ar-

bejdsgiverne fratog arbejderne kontrollen med arbejdsredskaber, arbejdstid og -sted men bevirkede også, at arbejderne mistede retten til at kontrollere og tilrettelægge arbejdsgangen inklusive tilgangen af ny arbejdskraft. Selve proletariseringssprocessen eller overgangen til et arbejdsgiver-styret produktionssystem stødte på stærk modstand fra arbejderside: demonstrationer, strejker og voldelige episoder blev alt mere almindelig efter 1800. Afgørende for konflikternes forløb og udfald blev styrken af den faglige organisation. Det stærke interne sammenhold som de faglærte arbejdere opnåede gennem deres organisationer gjorde deres strejker virkningsfulde og fredelige, hvorimod spinderi- og væveriarbejdernes strejker ikke sjældent ledsagedes af voldelige overgreb på andre arbejdere fremprovokeret af manglende muligheder for at stoppe for tilgangen af strejkebrydere.

Koncentrationen af fødevarer og arbejdspladser i tætbefolkede områder og byen som center for politisk-økonomisk beslutningstagen bidrog til at udvikle demonstrationen som en ny aktionstype. Demonstrationen tjente til at mobilisere støtte for krav blandt egne (potentielle) medlemmer og symboliserede/manifesterede overfor omverdenen nogle interesser og et budskab, der fordrede samfundets støtte »... like public meetings to discuss issues or to petition Parliament, demonstrations were an urban strategy for mobilization and collective action where population density placed potential demonstrators within easy traveling distance³⁹«.

Demonstrationer, strejker, folkeforsamlinger og petitionsmøder og den kendsgerning, at disse aktioner efter 1789 rettede sig stadig kraftigere mod politiske mål, gjorde sit til at hæve de ellers lokale stridigheder op på det nationale plan. Dertil medvirkede den massive undertrykkelse af arbejderklassens foreninger og aktioner efter starten på krigen mod

35. Hobsbawm/Rudé: »Captain Swing« (Lond., 1973) p. 206.

36. Andrew Charlesworth: »Social Protest in a Rural Society« (Uni. of Liverpool) p. 38,45.

37. Ibidem p. 46.

38. Munger: »Contentious Gatherings in Lancashire, England, 1750–1830« i Tilly a. Tilly (eds.): *Class Conflict and Collective Action* (Sage Pub., 1981).

39. Ibidem p. 91.

Frankrig i 1793, men afgørende for konflikternes og dermed politikken nationalisering, blev middelklassens kamp for politiske rettigheder. Forstået derhen, at middelstandens rivaliseren med den traditionelle godsejerelite om først og fremmest politiske ressourcer spillede arbejderklassen nogle muligheder i hænderne. En tidsbegrænset alliance med middelklassen omkring et forholdsvist snævert interessefællesskab forsynede ikke kun arbejderklassen med lederskab, finansielle midler og parlamentarisk indflydelse, men gav også beskyttelse mod overgreb fra øvrigheden: »The availability of these resources contributed to timing of waves of political contentious gatherings ... thus, the way working-class mobilization for political change was joined with non-working-class political movements mattered a great deal⁴⁰«.

Årene mellem 1760 og 1830/40 blev vidne til hvorledes skatteoprør, hungerrevolter og rækken af vilkårlige aktioner omkring begrænsede fællesskaber og interesser forsvandt fra den almindelige englænders repertoire af kendte protestformer for i stedet at gøre plads for en mere planlagt møde- og forsamlingsvirksomhed med baggrund i permanente organisationer. Det betød også, at de kollektive aktioner gik fra at være lokalt baseret og båret af tilbageskuende defensive krav og over til at være organiseret og tilpasset de muligheder urbaniseringen, produktionens centralisering og politikken nationalisering gav. Ensbetydende med at repertoiret af kollektive aktioner i tiden op mod 1830/40 nærmede sig hvad vi normalt forbinder med en social bevægelse.

I Frankrig indtrådte forandringen til et mere proaktivt repertoire omkring midten af det 19. århundrede eller mere præcist mellem 1840 og 1860: »From a country in which local food riots, scattered machine-breaking, sporadic protest against such government measures as taxation and conscription, and mass trespassing in rural properties were the predominant varieties of collective violence, Fran-

ce transformed herself into a nation of organized demonstrations, bloody strikes, and sophisticated attempts at revolution⁴¹«. Februar Revolutionen og juni dagene i 1848 frem til modstanden mod Louis Napoleons 1851 kup er de sidste år med hungerrevolter, maskinødelæggelse og skatteoprør i større skala; derefter blev det strejkebevægelser og demonstrationer som indledte det 19. og 20. århundredes store oprør og magtkampe. Det var også i perioden mellem 1840 og 1860, at den franske industri ekspanderede, at byerne øgede deres vækst og landet knyttedes tættere sammen af et udvidet jernbanel- og telegrafnet. Dertil kommer ansatser til lige og almindelig valgret et begyndende partisystem tillige med dannelsen af de første fagorganisationer. Alle indicier på og forudsætninger for et »moderne« repertoire af kollektive aktioner, og dog skal vi se, at det 18. århundrede og de tre store revolutioner i 1789, 1830 og 1848 må tages med i årsagsforklaringen.

Rudé har godtgjort hvor lidt de politiske konflikter, hungerrevolterne og strejkerne i optakten til og under den store Franske Revolution i 1789 forandrede sig. Antallet af kollektive manifestationer deres intensitet og effektivitet steg dramatisk i 1789, hvorimod form og indhold forblev næsten uforandret. Det nye »the great lessons of the French Revolution« gik ud på, at ligemeget hvor omfattende og militant en folkelig opstand var, kunne den alene nå sit mål, hvis den allierede sig med dele af middelstanden.

Som revolutionen skred frem, gav mange politiske entreprenører sig til at organisere og mobilisere brede lag af befolkningen. Mellem 1789 og 1792 opstod der således et utal af (politiske) klubber, militser, komiteer og en politisk offentlighed som ikke før set i Frankrig eller Paris for den sags skyld. Mange af disse aktiviteter blev sat igang som en ovenfra og ned mobilisering, hvor den lokalt organiserede National-Garde og andre semi militære enheder gjorde sig stærkt gældende. Disse

40. Ibidem pp. 99–101, og tabel 4.9 hvis (standardiserede) regressions-koefficienter leverer et stærkt bevis for den her skitserede sammenhæng.

41. Tilly: »The Changing Place of Collective Violence« i Peter N. Stearns & Daniel J. Walkowitz (eds.): *Workers in the Industrial Revolution* (New Jersey, 1974) p. 117.

mål- og interesseorienterede foreninger brød med »det gamle regimes« korporative struktur og lagde dermed kimen til eftertidens organisations- og aktionsform.

Hvorledes aktionsformerne ændrede sig i henhold til de efterfølgende revolutioner, har Tilly gjort op med ordene om at, »modern disturbances had occurred before the nineteenth century. They had, indeed, played crucial parts in the Revolution and other early struggles for power. But proportionately speaking, they were exceedingly rare until a slow growth after 1830 gave way to a great spurt with the revolution of 1848. By the 1860s the modern forms of collective violence were overwhelmingly predominant⁴²«.

Rudé anlægger tilnærmelsesvis samme vurdering. 1830-revolutionen bragte mange arbejdere ud på gaden for at bekæmpe Karl X.s regime, arbejdere som desuden stillede krav om højere lønninger i depressionstider og som var begyndt at samle sig i organisationer for bedre at gøre sig politisk gældende. Vi skal dog helt frem til 1848 og Louis Napoleons coup d'état i 1851 før organiserede arbejdere blev de dominerende i kampen om politisk magt. Det revolutionære forløb i 1848 gentog nogle af faserne fra 1789 Revolutionen, men »both the issue and the participants had changed. The sections and the sans-culottes had given way to the societies, the mechanics, and the construction workers of an increasingly proletarianized labour force. Protest in France was becoming modern⁴³«.

Hvad Tyskland angår, må det desværre konstateres, at de kollektive aktioners historie kun er svagt repræsenteret i litteraturen ikke mindst for tiden før 1850/70. Alligevel kan vi med baggrund i Richard Tillys studier over forekomsten af kollektiv vold (collective violence) i Tyskland sætte en skillelinie ved Marts Revolutionerne i 1848/49⁴⁴. En gennemgang af Augsburger Allgemeine Zeitung

fra 1816 til 1871 og Kölnischer Zeitung 1871–1913 viser, at til og med 1848/49 prægedes det politiske liv af lokale informelle grupper, der med traditionelle protestformer (religiøse konflikter, invadering af private jorde, maskinødelæggelse, hungerrevolter, skatteprotester, o.l.) vendte sig mod kommercialiseringen i en økonomi præget af hastige forandringer men ringe vækst. Marts Revolutionen og de nærmeste år ser ikke ud til at have ændret ved dette billede. Barrington Moore understreger protesternes defensive karakter med ordene om, at »even at times of high political tension the demands put together by working-class meetings, some of which were indeed quite large, reflected a complete acceptance of the prevailing social order. What they sought was fair treatment as subordinate members of this order: in the sense of jobs, enough pay to live on at a traditional standard, protection against the arbitrary authority of the employer, and to be treated with ordinary human respect by guild masters and Fabrikanten⁴⁵«.

Under anden fase af udviklingen frem til ca. 1913 falder antallet af voldelige konfrontationer. Aktionerne bliver mere offensive og »forward-looking« og udspillede sig i stadig højere grad inden for rammerne af formelt organiserede sociale relationer i en urban kontekst. Årsagen til dette omslag efter 1848/49 skyldes, ifølge Rich. Tilly, den voldsomme økonomiske vækst og den høje urbaniseringsrate foruden statslig repression. Til det sidste er at bemærke, at statsmagten efter 1848/49 udbyggede og effektiviserede brugen af politikorps samtidig med, at det preussiske militær greb stadig kraftigere ind overfor interne uroligheder i de tyske stater. Industriel vækst og urbaniseringen gjorde sit til, at mange mennesker disponeret for politisk radikalisme forlod landdistrikterne og drog ind til byerne, som for en tid ikke gav de indvandrede befolkningsgrupper de samme muligheder til

42. Tilly: »The Changing Place of Collective Violence« i Stearns & Walkowitz (1974) opus cit. p. 119.

43. Charles Tilly & Lynn H. Lees: »The People of June, 1848« i Roger Price (ed.): *Revolution and Reaction* (Lond., 1975) p. 202.

44. Jvf. Richard Tilly: »Kapital, Staat und sozialer Protest in der deutschen Industrialisierung« (Gött., 1980) kapitel 9 og 10 foruden sammes afsnit i »The Rebellious Century« (1975) opus cit.

45. B. Moore, Jr. i »Injustice ...« opus cit. p. 166, om arbejdernes deltagelse i 1848 revolutionen.

organisering af protester. Endelig kan der peges på fremkomsten af landsdækkende organisationer især Socialdemokratiet og de frie fagforeninger hvis relative succes med iværksættelse af et stigende antal strejker efter 1850 gjorde, at vold som protestmiddel ikke længere indgik med samme styrke i den politiske strategi. At denne situation ændrede sig fundamentalt efter 1. verdenskrig viser kun, at den skitserede sammenhæng ikke har almen gyldighed.

Er forskningen i kollektive aktioner og politiske processer sparsom i Tyskland, så står det om muligt endnu værre til i Skandinavien. Kun enkelte forskere har viet dette fundamentale spørgsmål systematisk opmærksomhed, hvorfor det følgende former sig som en sammenskrivning af spredte passager fra værker, der har skullet belyse andre og meget divergerende problemstillinger.

I bogen »Agrarian Structure and Peasant Politics in Scandinavia« karakteriserer Øyvind Østerud de norske bondeoprør i det 18. århundredes anden halvdel som (a) over-lokale men regionalt afgrænsede; (b) epidemiske ad hoc bevægelser uden forbindelse med hinanden og (c) rettet mod den skatteinddrivende stat generelt og mod dens lokale repræsentanter i særdeleshed⁴⁶. Vi hører dernæst om bondeprotester (peasant unrest) vendt mod privilegier til savmølleindustrien og kommer i 1818 frem til en større bonderejsning: Bønderne havde indsendt petitioner til Stortinget med krav om lavere skatter og billigere dvs. lavere forrentede lån. Afslag fra Stortinget fik tusindvis af ikke-bevæbnede bønder til at machere mod hovedstaden. Demonstrationen mødtes af tropper, lederne arresteredes hvorefter bevægelsen sygnede hen. Opstanden lignede på flere måder 1700-tallets konflikter »... but in addition it now had a clearer political aspect, by demanding the

restoration of monarchic power to the neglect of the new constitution«.

Bondepolitikken tog påny et opsving i 1830erne og 40erne og rettede sig ind efter mulighederne på det parlamentariske plan. I 1849–51 kom det til omfattende uroligheder med deltagelse af byarbejdere, husmænd, landarbejdere og mindre bønder. Partisanterne i Thranitter-bevægelsen, som den også kaldes, vendte sig overvejende mod storbønderne og kapitalstærke grupper i byerne med krav om lavere fødevarerpriser, bedre økonomiske forhold for husmændene tillige med lige og almindelig valgret, almindelig værnepligt for alle og en forbedring af grundskolen. Alle krav der frakte fremover og insisterede på ressourcer fra andre grupper.

Østerud kommer ikke nærmere ind på kollektive aktioner og protestbevægelser i Danmark og Sverige, at utilfredsheden i landbefolkningen har været stor er givet, men i hvor høj grad det også kom til åbent oprør eller blot »sammenrotning« er straks en anden sag.

I bogen »Træhesten, hundehullet og den spanske kappe« siger Gunnar Olsen om den danske bonde i 1600- og 1700-tallet, at denne i almindelighed tog mod »de prygl, de fik eller nøjedes med at bede om nåde. Nu og da kunne det dog hænde, at de satte hårdt mod hårdt; undertiden var det en enkelt bonde, som dristede sig til at slå igen, i andre tilfælde samlede bønderne sig i flok og følge til modstand mod fogderne⁴⁷«.

Der er ifølge Gunnar Olsen få eksempler på åben samlet modstand før 1660. Syttenhundredetallet og især perioden frem til landboreformerne kan derimod vise hen til en omfattende brug af bondesupplikker og petitioner, og for årene 1787 til 1790, er der adskillige tilfælde af hoveriklager og hoveristrejker, hvortil kommer et stort antal individuelle og passive protester⁴⁸.

46. Østerud: »Agrarian Structure ...« (Oslo, 1978) p. 229.

47. Olsen: »Træhesten ...« (Kbh., 1960) p. 99.

48. Jvf. Severin Kjær: »Fra Stavnsbåndets Dage. Optegnelser efter Tingbøger« (Kbh., 1888), Povl Hansen: »Bonde og Herremand« i Årbog for Dansk Kulturhistorie-1891. Af nyere værker kan henvises til Claus Bjørn: »The Peasantry and Agrarian Reform in Denmark« i Scand. Economic History Review, XXV, samme »Bondeuro på Fyn 1768–70« i Fynske Årbøger 1978 og samme forfatters oversigtsværk »Bonde–Herremand–Konge. Bonden i 1700-tallets Danmark« (Kbh. 1981).

Som »mobiliserende faktor« bag 1700-tallets bondepolitiske aktiviteter peger historikeren Claus Bjørn på bondens reaktion »over for pålæg af nye eller ændrede byrder, som han fandt forringede hans stilling« og i lighed med Østerud, lægges der vægt på, at forholdet til autoriteterne og mulighederne for at alliere sig med andre grupper influerede stærkt på aktivitetsniveauet. Bag den stigende bondepolitiske aktivitet, der satte ind fra sidst i 1760erne, lå iflg. Bjørn, »ikke mindst forventningerne om, at modparten – godsejere og tilsvarende – var blevet svækket, deres autoritet og sanktionsmuligheder begrænset«. Efter Struensees fald i 1772 daler antallet af bondesupplikker men tager igen til efter Høeg-Guldberg regimets afgang i 1784 og særlig efter nedsættelsen af den store landbo-kommission to år senere⁴⁹.

Perioden viser som helhed ikke tegn på større fysiske konfrontationer, som vi kender dem fra Norge. Sammenstød mellem bønder og de herskende havde mere karakter af en uorganiseret sammenstimlen hvorunder bønder og bondekarle med råben, trusler, skubben, slag med kæppe og arbejdsredskaber og stenkast søgte at skræmme og holde myndighedsrepræsentanterne borte. Der var på ingen måde tale om planlagt voldsanvendelse, som havde til formål at dræbe eller at overvinde modstanderen. Vold og optøjer opstod som et passivt svar på en fra autoriteternes side »legal« magt- og voldsudøvelse.

Med inddragelse af Staffan Smedbergs bog om »Frälsebonderörelser i Halland och Skåne 1772–76« skulle det være muligt at opstille noget, der nærmer sig en beskrivelse af et ideal-typisk hændelsesforløb for bondeprotester i 1700-tallet: begyndende med ændringer i bøndernes arbejdsmæssige og økonomiske byrder (eller forventninger herom) forårsaget af en ekspansiv godsejerspolitik eller et skift i den politiske magtstruktur. Med udgangspunkt i landsbysamfundets traditionelle institutioner til varetagelse af fælles anliggender fulgte en organisering af »utilfredsheden«,

samtidig med at der rejstes nogle klagemål, som stiledes til herskabet eller den lokale øvrighed. Afvisning af dette legalt fremsatte klagemål kunne i visse tilfælde føre til såkaldte »ulovlige« sammentræf i form af natlige møder o. l., hvorunder man udpeger en leder (oftest en person udefra ikke sjældent byfolk såsom handelsbetjente, underordnede embedsmænd eller afskedigede militærfolk), der skulle varetage bøndernes interesser overfor modparten inklusive affatning af en supplik til kongen. Og for at give klageskriftet ekstra opbakning kunne man udtage nogle folk, der personligt skulle overrække supplikken til kongen. – Men var man kommet så langt, så havde bønderne også overskredet en tærskel, der kunne resultere i kraftige modforholdsregler fra magthavernes side: arrestation, fængsling, dom og straf over dem, som havde deltaget i bondemarchen; forhør af samtlige underskrivere med det formål at finde frem til protestbevægelsens ophavsmand/mænd. Sagen afsluttedes med et retsligt efterspil, der pålagde de protesterende bønder bod og straf i drastiske tilfælde fratagelse af fæstegård, indsættelse i tugthus eller endog dødsstraf.

Men så langt kom det kun sjældent. I de fleste tilfælde nåede protesten ikke længere end til herremanden eller dennes repræsentant fogeden, for der at blive afvist eventuelt taget til efterretning, før protestaktiviteten løb ud i sandet – overmagten var simpelt hen for stor.

Fra slutningen af det 18. århundrede og fremefter omorganiseredes det agrare produktionssystem samtidig med at nye aktionsformer og protestgrupper kom til. Vi hører om hoveribevægelsen blandt fæstebønder 1835–36; husmændenes petitionsbevægelse, der var særlig kraftig i årene 1835, 1840, 1842 og 1843; alt imens deltagelsen i vælgermøder/demonstrationer og agitationsforsamlinger tager stærkt til i 1840erne⁵⁰, for at kulminere med Bondecirkulæret af 8. november 1845, der især retter sig mod, at »bønderne på enkelte godser har villet give deres krav større

49. Bjørn (1981) opus cit. p. 87, 93, 113.

50. jvf. Asger Simonsen: »Husmandskår og husmandspolitik i 1840erne« (Kbh., 1977)

vægt ved at henvende sig til herremændene i samlet masse⁵¹«.

Det virkelig nye i disse aktiviteter var ikke kun at husmændene nu var begyndt kollektivt at røre på sig eller at demonstrationer i forbindelse med valg til Stænderforsamlingen vandt frem men snarere, at bønderne på Sjælland fra 1840erne og i Jylland fra 1850erne havde taget initiativ til oprettelse af permanente organisationer til varetagelse af deres økonomiske og politiske interesser på det lokale og nationale plan, med andre ord bønderne havde taget det første skridt til opbygning af en social bevægelse. I bred forstand siger Vagn Wåhlin om denne tidlige bevægelse, at »in the period ca. 1830–1870 the peasantry had created a network of organizations at the grassroots level in the religious, educational, economic and political fields. This system was slowly but surely developed and formed the foundation without which the second phase in the organization of popular movements during the eighteen seventies and eighties would have been neither possible nor historically explicable⁵²«.

Der er i mange tilfælde en nær forbindelse mellem tilstande og hændelser i landdistrikterne og visse begivenheder i byerne. Det kommer eksempelvis frem når herremænd søger at afhente deserterede bondekarle i de nærmestliggende byer eller når vrede »borgere« søger at hindre udskibningen af korn fra havnene under perioder med knaphed på brødkorn. I en artikel (fra 1945) om »Social og politisk uro i Sønderjylland« omtaler Johan Hvidtfeldt således i alt tolv »uroligheder« (må efter hvad Hvidtfeldt oplyser betragtes som en minimums angivelse) fordelt på årene 1790, 1794 og 1795⁵³.

Baggrunden for de to hungeropløb i 1790 er, at »dyrtid på korn og andre levnedsmidler var skæbnsvanger i en befolkning, hvor pengene i forvejen var små, og en betydelig del af

indbyggerne ikke selv var kornproducerende«. »Tumulterne« i 1794 var af en mere blandet karakter »det almindelige indtryk af disse uroligheder i 1794 er, at der er tale om spredte og ofte meget tilfældige opløb og demonstrationer. Motiverne er dels politiske, dels – og især – sociale«. Året 1795 blev vidne til hele seks »sammenrotninger« alle med baggrund i dyrtid af mangel på korn. Det var utilfredse borgere som oftest håndværkersvende, daglejere evt. med deltagelse af bondekarle og husmænd fra landet, der protesterede overfor magistraten for samtidig fysisk at forhindre, at korn eller andre fødevarer blev ført ud af byen/området. Myndighederne svarede til tider igen med udførselsforbud, fastsatte maksimalpriser men undlod i mange tilfælde heller ikke at straffe de mest aktive demonstranter – »urkilden til oprøret«. Eksemplarisk er således Hvidtfeldts nære beskrivelse af urolighederne i Flensborg, som jeg her gengiver i dens fulde omfang⁵⁴:

»Også her (Flensborg, F. M.) var det de høje kornpriser og den dermed følgende fattigdom, som fik de sociale modsætninger til at give sig saa voldsomme udslag. Som i Aabenraa 13 aar tidligere var det ogsaa her skibstømmerne, der var de ledende, og som begyndte spillet, idet de 1. juni 1795 stillede krav til magistraten om at faa brød i stedet for penge. Byens daglejere sluttede sig til dem, og de mødte op paa raadhuset. Magistraten havde dog allerede gennemført visse forholdsregler, bl.a. søgte den gennem kornopkøb at modarbejde altfor store prisstigninger, idet den sørgede for, at rugprisen ikke kunde gaa op over 2 mark pr. skæppe. Den 2. juni udstedtes endvidere en plakat om, at det efter statholderens forordning var forbudt alle kornhandlere at sælge korn til fremmede opkøbere; det skulde først og fremmest overlades til de indbyggere, som ernærede sig ved deres hænder arbejde. Rug maatte ikke sælges til brænde-

51. Hans Jensen: »Bondecirkulæret af 8. November 1845« i Historisk Tidsskrift 9. rk., 2. bd. 1921–1923, p. 205.

52. Vagn Wåhlin: »The Growth of Bourgeois and Popular Movements in Denmark ca. 1830–1870« i Scand. J. History 5-1980, p. 183.

53. Hvidtfeldt: »Social og politisk uro i Sønderjylland på revolutionstiden« i Sønderjydske Årbøger–1945.

54. Ibidem pp. 142–43.

vinsbrænderi. Men stenen var begyndt at rulle, og den var ikke saadan at standse. Demonstranterne forsøgte at faa gennemført maksimalpriser paa kød, smør og flæsk, og magistraten lovede da ogsaa at faa fastsat brød- og kødtakster. Bevægelsen fik iøvrigt betydelig vægt derved, at der var grund til at frygte for, at den kunde faa støtte fra lavshaandværkerne.

I en skrivelse, som ritmester Hedemann, den lokale kommandant, sendte til statholderen, udtalte han, at efter hans mening kunde man komme langt overfor urostifterne med det gode, og at disse krav ikke var ubillige. Købmændene, som egentlig var »urkilden« til oprøret, forlangte dog, at man skulde gribe ind med magt, og stillingen var ved at blive vanskelig, thi der var ingen tvivl om, at der handlede efter en forlængst gennemtænkt plan. Samme dag skrev han: »Vi maa have tropper saa hurtigt som muligt, og saa mange, som i en hast kan bringes til veje, idet oprørernes tal er utrolig stort.« Statholderen sendte hele det slesvigske infanteriregiment under kommando af oberstløjtnant von Wildenradt og 120 ryttere under ritmester von Backmann. Fra Rendsborg rekvireredes 4 »Amusetten« (kanoner) og 16.000 skarpe patroner. I stedet blev der trukket andre tropper til Slesvig, og i Rendsborg holdtes de øvrige regimenters marschklar. Man var saaledes forberedt paa alle eventualiteter. Det tilkaldte militær rykkede ind i Flensborg den 5. juni kl. 9½ om morgenen. Der blev anbragt vagter paa raadhuset (officerer og 75 menige), ved de 3 porte og paa Nørretorv, og stærke militærpatruljer sørgede for ro og orden i gaderne. I de følgende dage gennemførtes omfattende arrestationer blandt urostifterne, den 6. juni blev saaledes, paa forlangende af magistraten, 60 skibstømrere anholdt. Men endnu den 22. juni siges det, at ilden ulmer under asken. Hvor alvorlige tumulterne var, frem-

gaar ogsaa af de haarde domme, magistraten afsagde: 10 personer blev idømt straffe paa 1–8 aars fængsel eller tugthus, mens 11 fik mindre straffe.«

Det af Hvidtfeldt skitserede hændelsesforløb kendes fra mange andre vesteuropæiske lande. Set i en overordnet sammenhæng, er der tale om kapital- og magtstærke grupper/klasser, der søger at gennemtvinge nogle kapitalistiske markedsprincipper i kraftig opposition til fattige og mindre magtfulde befolkningsgrupper⁵⁵.

Konflikter mellem sortklædte studenter og borgere mellem studenter og soldater mellem soldater og borgere og mellem adelens og borgerskabets tjenestefolk hørte til dagens orden i 1700-tallets byer der også, for de største vedkommende, blev skueplads for de tidligste eksempler på mere klasseorienterede protestformer. Således forekom der i 1730'erne og 40'erne arbejdsnedlæggelser blandt svendene i de store byggefag i København, og »der var ikke blot tale om en konflikt mellem en enkelt mester og hans svende, men om en konflikt mellem mestrene og svendene som gruppe«⁵⁶.

I januar 1771 fik vareknaphed og høje priser regeringen til at sælge ud af billigt brød og »hele den følgende sommer var der kraftige tilløb til uro og demonstrationer ... i juni var der saaledes voldsomme spektakler på Holmen, og i september drog 2.400 matroser ud til slottet i Hørsholm for at klage over, at de i lang tid ikke havde fået kostpenge«⁵⁷. Året efter eller rettere natten efter at grev Struensee d. 17. januar (1772) var blevet sat fra magten ved et kup, opstod der tumulter i hovedstaden hvorunder et halvhundredes værts-huse og bordeller blev stormet og raseret. Disse uroligheder, der også går under navnet »Den store Udfejlsesfest« anses af Henrik Stevnsborg for at være et resultat af både høj arbejdsløshed, brødmangel og almen politisk utilfredshed med Struensee styret⁵⁸.

55. Dette problem behandles også i Lars N. Henningsens »Misvækst og kornspekulation i Sønderjylland 1698–1847« i *Sønderjydske Årbøger*–1981.

56. Thomas Bloch Ravn: »Fra tømmermænd til lønarbejdere og kapitalister« (speciale i historie, Århus Uni. 1980) p. 75.

57. Carl Aage Redlich: »I Lovens Navn. Københavns politi gennem tiderne« (Kbh. 1982) p. 102.

58. Stevnsborg: »Den store Udfejlsesfest 17.–18. jan. 1772« i *Folk og Kultur*–1980 og samme »Fra den store Udfejlsesfest til Tømmerstrejken 1794« i *Fortid og Nutid*, bd. 27, Hefte 4–1980.

Social nød og politisk utilfredshed med Høegh-Guldberg styret gjorde sit til, at »tyverier, overfald, åbne demonstrationer og udledning af smædeskrifter mod landets og byens ledelse blev daglige foreteelser⁵⁹«. I juli måned 1787 opstod der slagsmål mellem soldater og studenter. Det endte med en storm på Rådhuset, som fik ruderne knust og arresterne brudt op. Næste gang vi i litteraturen støder på »tumulter og sammenstød« er omkring »Posthusfejden« og »Brabrand-Urolighederne« begge i 1793 samt »Tømmerstrejken« i 1794, hvorunder mellem tre- og firehundredede tømmersejere gik i strejke.

Der vides ikke meget om »pøblens« (de samtidige autoriteters betegnelse for deltagerne) sammensætning og dens motiver: der optrådte både håndværkersvende, læredrenge men også studenter, velsituerede borgere og embedsmænd deltog til tider i protesterne. Sociale misforhold og fremdeles høje priser på basale fødevarer har spillet en til tider vigtig rolle ligesom også de aktuelle politiske begivenheder og magtkampe satte deres spor (der er på nuværende tidspunkt næppe grundlag for at drage videre slutninger). Om tømmerstrejken i 1794 ved vi, at det var ugifte, yngre, (tyske) svende, som var de mest aktive og de egentlige initiativtagere. Begrundelserne for at strejke er vanskelige at tyde, men holder man sig til de svar, som er nedfældet i forhørsprotokollen, så forekommer motiverne at være lønforhøjelse og solidaritet med de strejkende kolleger⁶⁰. Om disse begrundelser (og aktionens hele forløb) peger fremad mod industrialismens »moderne« lønkampe eller hører til under de før-industrielle protestdeltageres opfattelse af en »retfærdig behandling« og en »retfærdig løn/pris« inden for rammerne af et traditionelt svende-mester forhold er vanskeligt at afgøre.

Noget mere sikre kan vi være på, at myndighedernes reaktion og daglige kontrol med og undertrykkelse af befolkningen afholdt mange fra åbenlyst at give deres vrede til kende⁶¹. Politiets hårde fremfærd og indsættelsen af regulære tropper er en kendt sag hvortil skal føjes politiets intensive og ganske effektive efterretningsvirksomhed – for slet ikke at snakke om den direkte politivold vendt mod de af styret og kongemagten fjendtligstillede personer. Lovgivningen og straffeuudmålingen taler også sit tydelige sprog om en fra øvrighedens side udpræget angst for »opløb, sammenrøttelser og konspiration«. Strejkende svende der evt. samledes i flok på gaden i værtshuset eller andre steder kunne arresteres »om fornødent med assistance af militæret«.

Samtlige disse preindustrielle karakteristika går igen under »Jødefejden« i 1819/20⁶² og påny i forbindelse med »jødeuroen« i København i 1830⁶³, men der er foruden almene sociale problemer/årsager også tegn på økonomisk-politiske spændinger såvel som radikal-politiske og nationalistiske strømninger med rødder i liberale middelstandskredse. Oppositionens samling eller organisering om man vil omkring trykke- og talefriheden, forsamlingsfriheden og retten til frit at danne foreninger – i bred forstand politisk-økonomiske rettigheder – gav sig også udslag i, at demonstrationsvåbenet i 1830erne og 40erne fik nyt indhold og af blandt andre de National Liberale anvendtes til mobilisering af den brede bybefolkning: »Anyone who wished to address the common people had to approach them directly through public assemblies and meetings«⁶⁴.

Det var også i 1840erne eller for at være helt præcis i Februarrevolutionens år 1848, at »håndværkerstandens underklasse oplevede

59. Redlich (1982) opus cit. p. 107.

60. Jens Chr. Manniche: »Den københavnske tømmerstrejke 1794« i Historie – Jyske Samlinger, Ny Række X, 4–1974.

61. Foruden Redlich (1982) opus cit. bemærk Christensen, Koch og Stevnsborg: »Opløb og Oprør i 17- og 1800-tallets København« i Den Jyske Historiker nr. 25–1983.

62. Manniche: »Jødefejden i Odense 1819« i Historie–Jyske Samlinger Ny Række XI, 1–1974 og Bent Blüdnikow og Bent Christensen: »Politiet og jødefejden i København 1819« i Politihistorisk Selskab – Årsskrift 1982.

63. Blüdnikow: »Jødeuroen i København 1830« i Historie–Jyske Samlinger Ny Række XIV, 4–1983.

64. Wählin (1980) opus cit. p. 164.

en egentlig politisk vækkelse« under indtryk af den såkaldte Hippodrombevægelse samtidig med, at de første moderne strejker, hvorunder der rejstes krav om højere løn og bedre arbejdsforhold, blev mærkbare⁶⁵. Fra o. 1870 begynder socialistisk inspirerede demonstrationer at gøre sig gældende og strejkehyppigheden tager til; men det er først fra o. 1885, at strejken som protestform bliver en rutinebegivenhed i arbejderklassens liv⁶⁶.

Forandringerne i den svenske (overvejende urbane) underklasses protestformer kan følges på nærmere hold i Rolf Karlboms værk »Hungeruppløp och strejker 1793–1867. En studie i den svenska arbetarrörelsens uppkomst«. Af undersøgelsen, hvori Karlbom bevidst udelader såkaldte politiske protestformer, fremgår det, at hungeropløb forekom i år (1798–1800: 4 hungeropløb; 1855: 10; 1967: 5) med ekseptionelt høje prisstigninger på vigtige fødevarer forårsaget af en svigtende høst. Andre former for protest dækker over opløb, tilsyneladende uorganiserede demonstrationer og beslaglæggelsesopløb (dvs. konfrontation mellem toldere/embedsmænd, smuglere og sympatiserende befolkningsgrupper), som optræder forholdsvis konstant perioden igennem med tendens til nedgang efter 1848. Omvendt ser vi, at strejker, som har været sjældne i det 18. århundrede, forekommer stadig hyppigere efter 1848.

Om de protesterendes sociale sammensætning kan det siges, at det var afhængige proletariserede befolkningsgrupper og håndværkersvende, som rettede deres vrede mod myndighederne, og som i tilfældet med hungerrevolter, tillige mod borgerskabet først og fremmest dem som tog sig af at opkøbe, sælge og vidertransportere kornprodukter. Strejkerne forekom som en reaktion mod almen dyrtid og nye arbejdsregler ofte kombineret med arbejdsgeverkrav om lønsenkning.

Næsten alle protestforsamlinger vidner om tilstedeværelse af en eller anden form for in-

formel organisation, planlagt forberedelse og kommunikation sat iværk på foranledning af nogle aktive/toneangivende personer fra den lokale arbejderbefolkningens egne rækker. Nok var protesterne »lokale« i form og indhold, men inspirationen kom ikke sjældent fra udenforstående personer såsom sæsonarbejdere, vandrende svende og sømænd/havnearbejdere. At de fleste konflikter kan stedfæstes til kystbyerne og andre vigtige færdselsårer vidner derfor ikke kun om konfrontationen mellem fattigfolk, brændevinsbrændere, handelsfolk og myndighedernes repræsentanter i forbindelse med opkøb og udskibning af korn, men viser også hen til de inspirationskilder arbejderbefolkningen kunne trække på hvad enten nyhederne kom fra andre byer i landet eller fra internationale revolutionære bevægelser og begivenheder. Herom fortæller både demonstrationsopråb (nedfældet af politimyndighederne), omdelte løbesedler foruden pressens virksomhed.

Der er her, iflg. Karlbom, brikker til en antagelse om, at »småfolks kamptradition« og arbejderbevægelsens fremkomst udsprang af en indsigt i interesse modsætningernes betydning, en stræben efter at afhjælpe de nærliggende vanskeligheder og en vilje til at sætte opfordring og appel før vold: »Så betraktad hade arbetarrörelsen redan för hundra år sedan funnit sin melodi, med klanger av bitter nöd och brännvinstörst, brutna illussioner och broderskapskänsla«⁶⁷.

For Karlbom er det årene efter 1855, som markerer den egentlige overgang til en autonom interesseartikulation: »Det förhållandet, att arbetarna i tiden efter 1855 under massaktionerna ofta uppträdde som en från annat småfolk mer självständig grupp, medförde ganska snart, att den autonoma strejken blev den vanligare kampmetoden vid sociala rörelser av intressekaraktär. Det betyder i sin tur att lönesättningen rycker fram som en primär förklaringsgrund till de inträffade folkresnin-

65. Henry Bruun: »Den faglige arbejderbevægelse i Danmark intil år 1900« (Kbh. 1938) pp. 44–45; 54–55.

66. Georg Nørregaard: »Arbejdsforhold indenfor dansk håndværk og industri 1857–1899« (Kbh., 1943) kap. 6 og 11.

67. Karlbom (1967) opus cit. p. 264.

garna⁶⁸«. Det står endvidere klart, at de politiske protester i Stockholm i 1848 for lige og almindelig valgret og kongedømmets afskaffelse indeholdt et større indslag af arbejdere end det havde været tilfældet under tidligere protestdemonstrationer⁶⁹. Og Jane Cederqvist har godtgjort, at regelmæssig strejkeaktivitet i Stockholm tog sin begyndelse i 1850erne alt imens de mere offensive arbejds-konflikter vandt frem i løbet af 1860erne⁷⁰.

Fra omkring 1830 begyndte strejker, demonstrationer og politiske massemøder med baggrund i autonome foreninger/organisationer at gøre sig gældende som briternes mest foretrukne aktionsformer, mens den selv samme overgangsproces satte ind i Frankrig, Tyskland og Skandinavien to til tre årtier senere. Hvad som herefter skete, må stå hen til senere overvejelser. Alligevel fristes jeg til at slutte denne artikel med nogle yderst kortfattede og tentative betragtninger om denne sene og nok så interessante fase af de kollektive aktioners historie⁷¹.

Fra midten af 1800-tallet og frem til århundredskiftet skulle industrialiseringen, urbaniseringen, klasseorganisationerne og udviklingen af et nationalt valgssystem sammen med etableringen af permanente politiske partier blive de rammer inden for hvilke, almindelige mennesker udtrykte og manifesterede deres fælles kollektive interesser. Fra omkring 1900/10 opbyggedes massive organisationer inden for både den private og offentlige sektor i snart sagt alle vesteuropæiske lande og efter 1914/18 mobiliseredes stadig flere ufaglærte arbejdere i landsdækkende organisationer for samtidig at øge deres tilslutning til både den socialdemokratiske og kommunistiske del af arbejderbevægelsen. De store arbejdskampe i mellemkrigstiden havde

ikke været mulige uden denne organisering af arbejderne hvortil kommer, at konfrontationen med de fascistiske bevægelser til tider gav konflikterne en særlig voldsom og voldelig karakter.

Anden Verdenskrigs afslutning blev indledningen til en af de mest fredelige epoker i Vesteuropas historie. Økonomisk rekonstruktion, ny teknologi, keynesiansk økonomisk politik og en ekspanderende verdenshandel gav kapitalismen nye muligheder. Resultatet blev en økonomisk vækst baseret på massekonsumtion, der (for en tid) betragteligt reducerede kampen om samfundsgodernes fordeling. Arbejdsløsheden faldt og nye grupper og årgange introduceredes (integreredes?) gnidningsfrit på arbejdsmarkedet. Men afgørende for freden på det faglige og politiske marked, blev den nye position, som staten, arbejdets og kapitalens organisationer indtog i den politiske økonomi.

Fra 1968 ændrede billedet sig imidlertid radikalt⁷². Strejkeaktiviteten steg i næsten alle de vesteuropæiske lande; arbejdere, studenter, fremmedarbejdere tilsammen med visse marginal-grupper demonstrerede i gaderne, foranstaltede happenings og besatte fabrikker og boligejendomme. Det var nyttilkommende på arbejdsmarkedet og i det politiske system, som gjorde deres krav gældende – men om der kun er tale om mindre interessekonflikter i et »pluralistisk« samfund eller om »the resurgence of class conflict«, skal jeg foreløbig lade stå hen.

A. Litteratur om kollektive aktioner og protestformer i Vesteuropa:

Ronald Aminzade: »Class, Politics, and early Industrial Capitalism« (N. Y. 1981).

68. Ibidem p. 194.

69. Jvf. Peter Grabosky, Persson, Sperling: »Stockholm: The Politics of Crime and Conflict, 1750 to the 1970s« i Ted R. Gurr, Grabosky, Hula: *The Politics of Crime and Conflict* (Lond., 1977) p. 242.

70. Cederqvist: »Arbetare i strejk« (Stockh., 1980).

71. For problemstillinger og litteraturoversigt jvf. Dick Geary: »European Labour Protest 1848–1939« (Lond., 1981), og Flemming Mikkelsen: »Strejken som kollektiv aktion. Nye strejkeanalyser inden for samfundsvidenskaberne og historievitenskaben« i *Økonomi & Politik* nr. 4–1982.

72. Jvf. Colin Crouch a. A. Pizzorno (eds.): »The Resurgence of Class Conflict in Western Europe Since 1968« vol. 1,2 (N. Y., 1978).

- Barrett L. Beer: »Rebellion and Riot: Popular Disorder in England during the Reign of Edward VI«. (Ohio 1982).
- Yves-Marie Bercé: »Histoire des Croquants: etude des soulèvements populaires au XVIIe siècle dans la sud-ouest de la France« 2 vol. (Geneva 1974).
- Y. – M. Bercé: »Croquants et Nu-Pieds. Les soulèvements paysans en France du XVI au XIX siècle«. (Paris, 1974).
- Y. – M. Bercé: »Fete et revolte«. (Paris, 1976).
- Y. – M. Bercé: »Revoltes et revolutions dans l'Europe modern XVIe-XVIIIe siècle«. (Paris, 1980).
- Klaus von Beyme (hg.): »Empirische Revolutionsforschung«. (Opladen, 1973).
- Robert J. Bezucha: »The Lyon Uprising of 1834: Social and Political Conflict in the Early July Monarchy«. (Camb. Mass., 1974).
- Jerome Blum: »The End of the Old Order in Rural Europe«. (Princeton, 1978).
- R. Bonney: »The French Civil War 1649–1653« i *European Studies Review* 8,1–1978.
- R. Bonney: »Political Change in France under Richelieu and Mazarin 1624–1661«. (Oxford, 1978).
- Alan Booth: »Food Riots in the North–West of England 1790–1801« i *Past & Present*, no. 77–1977.
- Ole Borre: »Oprørsteorier«. (Kbh., 1980).
- John Brewer a. John Styles (eds.): »An Ungovernable People. The English and their Law in the Seventeenth and Eighteenth Centuries«. (N. Y., 1980).
- Galen Broeker: »Rural Disorder and Police Reform in Ireland, 1812–36«. (London, 1970).
- Craig Calhoun: »The Question of Class Struggle. Social Foundations of Popular Radicalism during the Industrial Revolution«. (Chicago, 1982).
- Michael J. Carter: »Peasants and Poachers. A Study in Rural Disorder in Norfolk«. (Woodbridge, Suffolk, 1980).
- Andrew Charlesworth: »Social Protest in a Rural Society: The Spatial Diffusion of the Captain Swing Disturbances of 1830–1831«. (Hist. Geog. Research Series no. 1, Uni. of Liverpool, 1979).
- A. Charlesworth (ed.): »An Atlas of Rural Disturbances in Britain, 1548–1900«. (Lond, 1982).
- P. Clark: »Popular protest and disturbance in Kent, 1558–1640« i *Economic History Review*, 29,3–1976.
- Samuel D. Clark: »Social Origins of the Irish Land War«. (Princeton, 1979).
- Richard Cobb: »The Police and the People. French Popular Protest 1789–1820«. (Oxford, 1970).
- »Peasants and Revolution« i *Comparative Politics*, vol. 8, no. 3–1976.
- Julian Cornwall: »Revolt of the Peasantry 1549«. (Lond., 1977).
- James Cronin & J. Schneer (eds.): »Social Conflict and the Political Order in Modern Britain«. (Lond., 1982).
- Ralf Dahrendorf: »Class and Class Conflict in Industrial Society«. (Lond., 1959).
- C. S. L. Davies: »Les revoltes populaires en Angleterre, 1500–1700« i *Annales; Economies, Societes, Civilisations* 24–1969.
- John Dinwiddy: »Luddism and politics in the northern counties« i *Social History*, vol. 4, no. 1–1979.
- J. P. D. Dunbabin: »Rural Discontent in Nineteenth-Century Britain« (Lond., 1974).
- J. H. Elliott: »Revolts in the Spanish Monarchy« i R. Forster a. J. Greene (eds.): *Preconditions of revolution in early modern Europe*. (Baltimore, 1970).
- Anthony Fletcher: »Tudor Rebellions« (Lond., 1968).
- M. Foisil: »La Revolte des Nu-pieds et les revoltes normandes de 1639« (Paris, 1970).
- R. Forster a. J. Greene (eds.): »Preconditions of Revolution in Early Modern Europe«. (Baltimore, 1970).
- John Foster: »Class Struggle and the Industrial Revolution«. (Lond., 1974).
- M. Gately, Moote a. Wills: »Seventeenth-century peasant »furies«: some problems of comparative history« i *Past & Present* 51–1971.
- »Sozialer Protest« i *Geschichte und Gesellschaft* 3. Jahrg./Heft 2 (temahæfte).
- Dick Geary: »European Labour Protest, 1848–1939« (Lond., 1981).
- John Gillis: »Political Decay and the European Revolutions, 1789–1848« i *World Politics* 22–1970.
- Jack A. Goldstone: »The Comparative and Historical Study of Revolutions« i *Annual Review of Sociology* 8–1982.
- David Goodway: »London Chartism 1838–1848«. (Camb. Mass., 1982).
- P. Goubert: »The French peasantry in the seventeenth century: A regional example« i T. Aston (ed.) *Crisis in Europe 1560–1660*. (N. Y., 1965).
- F. Graus: »Struktur und Geschichte drei Volksaufstände im mittelalterlichen Prag«. (Sigmaringen, 1971).
- Georg Grull: »Bauer, Herr und Landesfürst: Sozialrevolutionäre Bestrebungen der Oberösterreichischen Bauer von 1650 bis 1848«. (Bohlhaus, 1963).
- Ted Robert Gurr: »Why Men Rebel«. (Princeton, 1970).
- T. R. Gurr, Grabosky, Hula (a. o.): »The Politics of Crime and Conflict« (Sage Pub., 1977).
- T. R. Gurr (ed.): »Handbook of Political Conflict. Theory and Research«. (N. Y., 1980).
- Michael Hanagan: »The Logic of Solidarity. Artisans and Industrial Workers in three French Towns, 1871–1914«. (Chicago, 1980).

- Manfred Hildermeier: »Agrarian social protest, populism and economic development« i *Social History* vol. 4, no. 2-1979.
- Rodney Hilton: »Bond Men Made Free. Medieval Peasant Movements and the English Rising of 1381« (Lond., 1973).
- Eric J. Hobsbawm: »Primitive Rebels« (Manchester, 1959).
- E. J. Hobsbawm a. G. Rudé: »Captain Swing« (Lond., 1973).
- Dirk Hoerder: »Crowd Action in Revolutionary Massachusetts, 1765-1780« (N. Y., 1977).
- Robert J. Holton: »The Crowd in History« i *Social History*, vol. 3, no. 2-1978.
- L. A. Hunt: »Revolution and Urban Politics in Provincial France« (Stanford, 1978).
- S. P. Huntington: »Political Order in Changing Societies« (New Haven, 1968).
- Hans-Gerhard Husung: »Protest und Repression im Vormärz« (Gött., 1983).
- David J. V. Jones: »Before Rebecca. Popular Protests in Wales 1793-1835« (Lond., 1973).
- H. Kamen: »The Iron Century 1560-1660« (Lond., 1971).
- Manfred Kossok (hg.): »Studien über die Revolution« (Akademie-Verlag, Berlin, 1971).
- M. Kossok, u. a. (hg.): »Studien zur vergleichenden Revolutionsgeschichte 1500-1917« (Berlin, 1974).
- M. Kossok (hg.): »Rollen und Formen der Volksbewegung in bürgerlichen Revolutionszyklus« (Berlin, 1976).
- M. Kossok (hg.): »Revolutionen der Neuzeit 1500-1917« (Berlin, 1982).
- Emmanuel Le Roy Ladurie: »Carnival in Romans. A People's Uprising at Romans 1579-1580. (oversat til engelsk i Penguin Books 1980).
- S. Land: »Kett's rebellion« (Totowa, 1977).
- William L. Langer: »Political and Social Upheaval, 1832-1852« (N. Y., 1969).
- Lothar Machtan: »Streiks im frühen deutschen Kaiserreich« (Frankf./M., 1983).
- B. Manning: »The English People and the English Revolution 1648-1649« (Lond., 1976).
- Ted Margadant: »French Peasants in Revolt. The Insurrection of 1851« (Princeton, 1979).
- Walter Markov: »Weltgeschichte im Revolutionsquadrat« (Berlin, 1982).
- F. C. Mather: »Public Order in the Age of the Chartists« (Manchester, 1959).
- John M. Merriman (ed.): »1830 in France« (N. Y., 1975).
- Flemming Mikkelsen: »Strejken som kollektiv aktion. Nye strejkeanalyser inden for samfundsvidenskaberne og historievidenskaben« i *Økonomi & Politik*, nr. 4-1982.
- Michel Mollat a. P. Wolff: »The Popular Revolutions of the Late Middle Ages« (Lond., 1973).
- Barrington Moore, Jr.: »Injustice. The Social Bases of Obedience and Revolt« (The Macmillan Press: 1978).
- Roland Mousnier: »Fureurs paysannes: des paysans dans les revoltes du XVIIe siècle (France, Russia, China)« (Paris, 1967, denne klassiker er siden udkommet på adskillige sprog).
- Frank Munger: »Suppression of Popular Gatherings in England, 1800-1830« i *American Journal of Legal History* 25.
- Otto Neuloh (hg.): »Soziale Innovation und sozialer Konflikt« (Gött., 1977).
- P. H. Noyes: »Organization and Revolution: Working Class Associations in the German Revolutions of 1848-49« (Princeton, 1966).
- Anthony Oberschall: »Social Conflict and Social Movements« (Prentice-Hall, 1973).
- G. Parker: »The Dutch Revolt« (Lond., 1977).
- A. J. Peacock: »Bread or Blood: The Agrarian Riots in East Anglia: 1816« (Lond., 1965).
- A. J. Peacock: »The Revolt of the Field in East Anglia« i L. M. Munby (ed.): *The Luddites and Other Essays*, (Lond., 1971).
- Michelle Perrot: »Les ouvriers en greve« 2 vol. (Paris, 1974).
- Rene Pillorget: »Les Mouvements Insurrectionnels de Provence entre 1596 et 1715« (Paris, 1975).
- David Pinkney: »The Crowd in the French Revolution of 1830« i *American Historical Review*, 70-1964.
- D. Pinkney: »The French Revolution of 1830« (Princeton, 1972).
- B. Porchnev: »Les Soulevements populaires en France de 1623 a 1648« (Oversat fra russisk).
- Roger Price (ed.): »Revolution and Reaction in 1848 and the Second French Republic« (Lond., 1975).
- Detlev Puls (hg.): »Wahrnehmungsformen und Protestverhalten. Studien zur Lage der Unterschichten im 18. und 19. Jahrhundert« (Frankf./M., 1979).
- R. Quinault a. J. Stevenson (eds.): »Popular Protest and Public Order« (Lond., 1974).
- William M. Reddy: »The Textile Trade and the Language of the Crowd at Rouen 1752-1871« i *Past & Present* no. 74-1977.
- Mostafa Rejai: »Theory and Research in the Study of Revolutionary Personnel« i Ted R. Gurr (ed.): *Handbook of Political Conflict*. (N. Y., 1980).
- R. Richardson: »The debate on the English Revolution« (Lond., 1977).
- Donald Richter: »The Role of Mob Riot in Victorian Elections, 1865-1885« i *Victorian Studies* vol. XV, no. 1-1971.
- R. B. Rose: »18th Century price riots, the French Revolution and the Jacobin Maximum« i *International Review of Social History*, 3-1959.
- W. W. Rostow: »The British Economy of the Nineteenth Century« (Oxford, 1948).
- George Rudé: »Paris and London in the 18th Century. Studies in Popular Protest« (Lond., 1974).

- Rudé: »Protest and Punishment. The Story of the Social and Political Protesters Transported to Australia, 1788–1868« (Oxford, 1978).
- Rudé: »Ideology and Popular Protest« (Lond., 1980).
- Rudé: »The Crowd in History 1730–1848. A Study of Popular Disturbances in France and England, 1730–1848« (Lond., revised edition 1981).
- James Rule a. Charles Tilly: »1830 and the Unnatural History of Revolutions« i *Journal of Social Issues*, 28–1972.
- David W. Sabeau: »Landbesitz und Gesellschaft am Vorabend des Bauernkriegs« (Stuttgart, 1972).
- Sabeau: »The Communal Basis of Pre-1800 Peasant Uprisings in Western Europe« i *Comparative Politics*, vol. 8, no. 3–1976.
- Barbara Salert: »Revolutions and Revolutionaries. Four Theories« (N. Y., 1976).
- J. H. M. Salmon: »Society in Crisis. France in the sixteenth century« (N. Y., 1975).
- Winfried Schulze: »Bäuerlicher Widerstand und feudale Herrschaft in der frühen Neuzeit« (Stutt., 1980).
- W. Schulze (hg.): »Europäische Bauernrevolten der frühen Neuzeit« (Frankf./M., 1982).
- W. Schulze (hg.): »Aufstände, Revolten, Prozesse. Beiträge zu bäuerlichen Widerstandsbewegungen im frühneuzeitlichen Europa« (Klett-Cotta, 1983).
- Joan Wallach Scott: »The Glassworkers of Carmaux« (Camb. Mass., 1974).
- T. Scott: »The peasants' war: A historiographical review« i *Historical Journal* 22,3/4–1979, (ang. den tyske bondekrig).
- Bob Scribner: »Reformation, carnival and the world turned upside – down« i *Social History* vol. 3, no. 3–1978.
- Walter J. Shelton: »English Hunger and Industrial Disorders: A Study of Social Conflict during the First Decade of George III's Reign« (Lond., 1973).
- Theda Skocpol: »States and Social Revolutions. A Comparative Analysis of France, Russia, and China« (Camb., 1979).
- Neil J. Smelser: »Theory of Collective Behavior« (N. Y., 1962).
- »Collective Violence and Civil Conflict« (temahæfte) i *The Journal of Social Issues* vol. 28, no. 1–1972.
- Simonetta Soldani: »Contadini, operai e »popolo« nello rivoluzione del 1848–49 in Italia« i *Studi Storici* 14–1973.
- Pitirim A. Sorokin: »Social and Cultural Dynamics« (N. Y., 1937, senere udg.) vol. III: Fluctuations of Social Relationships, War and Revolutions.
- Peter N. Stearns: »Patterns of Industrial Strike Activity in France during the July Monarchy« i *The American Historical Review*, vol. 70, no. 1–1964.
- P. N. Stearns: »The Revolutions of 1848« (Lond., 1974).
- D. Stevenson: »The Scottish Revolution 1637–1644« (Newton Abbot, 1973).
- John Stevenson: »Popular Disturbances in England, 1700–1870« (Lond., 1979).
- Lawrence Stone: »The Causes of the English Revolution, 1529–1642« (Lond., 1972).
- Klaus Tenfelde u. H. Volkmann (hgs.): »Streik. Zur Geschichte des Arbeitskampfes in Deutschland während der Industrialisierung« (München, 1981).
- V. Thomas (hg.): »Bibliographie zum deutschen Bauernkrieg und seiner Zeit« (Stutt., 1976).
- Malcolm I. Thomis a. P. Holt: »Threats of Revolution in Britain, 1789–1848« (Lond., 1977).
- E. P. Thompson: »The Moral Economy of the English Crowd in the 18th Century« i *Past & Present* 50–1971.
- E. P. Thompson: »Rough Music« *Le Charivari anglais*« i *Annales*, 27–1972.
- Charles Tilly: »Reflections on the Revolutions of Paris« i *Social Problems* 12–1964.
- Tilly: »The Vendee« (Camb., 1964).
- Tilly: »Collective Violence in European Perspective« i Hugh D. Graham a. Ted R. Gurr (eds.): *Violence in America*, (N. Y., 1969).
- Tilly: »Food Supply and Public Order in Modern Europe« i Charles Tilly (ed.): *The Formation of National States in Western Europe*, (Princeton, 1975).
- Tilly: »From Mobilization to Revolution« (Addison-Wesley Pub. Comp., 1978).
- Tilly: »As Sociology Meets History« (N. Y., 1981).
- Tilly a. James Rule: »Measuring Political Upheaval« (Princeton, 1965).
- Charles Tilly, Louise Tilly, Richard Tilly: »The Rebellious Century 1830–1930« (Camb. Mass., 1975).
- Louise A. Tilly: »The Food Riot as a Form of Political Conflict in France« i *The Journal of Interdisciplinary History* vol. 2, no. 1–1971.
- Louise Tilly a. C. Tilly: (eds.): »Class Conflict and Collective Action« (Sage Pub., 1981).
- Richard Tilly: »Kapital, Staat und sozialer Protest in der deutschen Industrialisierung« (Gött., 1980).
- Michel Vovelle: »Die Französische Revolution – soziale Bewegung und umbruch der Mentalität« (Oldenbourg, 1982).
- J. T. Ward: »Popular Movements, c. 1830–1850« (Lond., 1970).
- Roger Wells: »The revolt of the south-west, 1800–1801: a study in English popular protest« i *Social History* 6: Oct., 1977.
- Roger A. E. Wells: »The Development of the English Rural Proletariat and Social Protest, 1700–1850« i *Journal of Peasant Studies* 6–1979.
- R. Wells: »Social Conflict and Protest in the Early Nineteenth Century: A Rejoinder« *Journal of Peasant Studies* 9–1980.

- Gwyn W. Williams: »Artisans and Sans-Culottes. Popular Movements in France and Britain During the French Revolution« (Lond., 1968).
- Rainer Wirtz: »Widersetzlichkeiten, Excesse, Cravalle, Tumulte und Skandale. Soziale Bewegung und sozialer Protest in Baden 1815–1848« (Frankfurt, 1981).
- Robert L. Woods, jr.: »Individuals in the Rioting Crowd: A New Approach« i *The Journal of Interdisciplinary History* vol XIV, no. 1–1983.
- Perez Zagorin: »The Social Interpretation of the English Revolution« i *Journal of Economic History* 19–1959.
- P. Zagorin: »Rebels & Rulers 1500–1660« 2 vol. (Camb. Uni. Press, 1982).
- Mayer Zald a. John McCarthy (eds.): »The Dynamics of Social Movements. Resource Mobilization, Social Control and Tactics« (Camb. Mass., 1979).
- Ekkart Zimmerman: »Political Violence, Crises and Revolutions« (Camb. Mass., 1983).
- Jane Cederqvist: »Arbetare i strejk. Studier rörande arbetarnas politiska mobilisering under industrialismens genombrott. Stockholm 1850–1909« (Stockh., 1980).
- John Christensen, H. Koch og H. Stevnsborg: »Sikkerhed, fred og orden – »Opløb« og »Op-rør« i 17- og 1800-tallets København« i *Den jyske historiker* nr. 25–1983.
- Rune Hedman: »Massan vid det s.k. fersenska uppløppet« i (Sv.) *Historisk Tidsskrift* – 1969.
- Johan Hvidtfeldt: »Social og politisk uro i Sønderjylland på revolutionstiden« i *Sønderjyske Årbøger* – 1945.
- Peter Kr. Iversen: »Herremand og bonde i Vest-slesvig i 1660erne og 1670erne« i *Sønderjyske Årbøger* – 1942.
- Hans Jensen: »Bondecirkulæret af 8. November 1845« i *Historisk Tidsskrift* 9. rk., 2. bd., 1921–1923.
- Rolf Karlbohm: »Hungerupløpp och strejker 1793–1867« (Lund 1967).
- Halvdan Koht: »Norsk Bondereising« (Pax, Oslo: 1926/1975).
- Jens Chr. Manniche: »Den københavnske tømmerstrejke 1794« i *Historie – Jyske Samlinger*, Ny Række X, 4–1974.
- J. Chr. Manniche: »Jødefejden i Odense 1819« i *Historie – Jyske Samlinger*, Ny Række XI, 1–1974.
- Gunnar Olsen: »Træhesten, hundehullet og den spanske kappe« (Kbh., 1960).
- Thomas Bloch Ravn: »Fra svendelav til fagforening. Brud eller kontinuitet?« i *Arbejderhistorie* 18, april–1982.
- Carl Aage Redlich: »I Lovens Navn. Københavns politi gennem tiderne« bd. 1 og 2 (Politihistorisk Selskab, Kbh., 1982).
- Asger Th. Simonsen: »Husmandskår og husmandspolitik i 1840erne« (Kbh., 1977).
- Staffan Smedberg: »Frälsebonderörelser i Halland och Skåne 1772–76« (Uppsala, 1972).
- Henrik Stevnsborg: »Den store Udfejlsesfest 17.–18. jan. 1772« i *Folk og Kultur* – 1980.
- H. Stevnsborg: »Fra den store Udfejlsesfest til Tømmerstrejken« i *Fortid og Nutid*, bd. 27, hæfte 4 – 1980.
- Vagn Wählin: »The Growth of Burgeois and Popular Movements in Denmark ca. 1830–1870« i *Scandinavian Journal of History* 5 – 1980.
- Øyvind Østerud: »Agrarian Structure and Peasant Politics in Scandinavia« (Oslo, 1978).

B. Litteratur om protestformer i Skandinavien:

- »Fra matopprør til streik« (temahæfte) i *Tidsskrift for Arbejderbevægelsens Historie*, nr. 1/1981.
- Claus Bjørn: »The Peasantry and Agrarian Reform in Denmark« i *Scand. Economic History Review* XXV.
- Bjørn: »Bondeuro på Fyn 1768–70« i *Fynske Årbøger* 1978.
- Bjørn: »Den jyske proprietærfejde 1790–91« i *Historie – Jyske Samlinger*, Ny Række XIII, 1–2, 1979.
- Bjørn: »Bonde-Herremand-Konge. Bonden i 1700-tallets Danmark« (Kbh., 1981).
- Bjørn: »»De danske cahiers«. Studier i bondereaktionerne på forordningen af 15. april 1768« i *Landbohistorisk Tidsskrift* – 1983.
- Bent Blüdnikov og Bent Christensen: »Politiet og jødefejden i København 1819« i *Politihistorisk Selskab – Årsskrift* 1982.
- Bent Blüdnikov: »Jødeuroen i København 1830« i *Historie, Jyske Samlinger – Ny Række XIV*, 4–1983.

Debat

Jens Rahbek Rasmussen: To verdenshistorier

Politikens Verdenshistorie. Bd. 1–21. København 1982 ff. Pr. bind (kun subscription) kr. 298.

Aschehougs Verdenshistorie. Bd. 1–15. Oslo 1982 ff. Pr. bind kun subscription ca. kr. 520.

I 1958 udsendte Politikens Forlag første bind af Grimbergs verdenshistorie. Værket blev en forlagssucces uden sidestykke: 25.000 solgt på udgivelsesdagen og lige så mange i løbet af det næste halve år. Det var den økonomiske højkonjunktur man var løbet ind i. Danskerne havde flere penge og mere fritid end nogen sinde før, og stadig flere familier fik for første gang deres børn i gymnasiet. Grimberg blev et begreb og opskriften på en salgssucces. Forlaget sendte i de følgende årtier bl.a. en Danmarkshistorie, en verdens- og en dansk litteraturhistorie på markedet i samme format og udstyr som Grimberg, omend kun Danmarkshistorien nåede samme salgstal.

Men i én henseende adskilte disse værker sig fra forgængererne. De var skrevet af flere forfattere, og af fagfolk, og repræsenterede på udgivelsestidspunktet rimeligt aktuelle populærvidenskabelige synteser. Grimberg blev i sin tid lanceret som den blændende formidler, der – i modsætning til de akademiske tørvepillere – kunne *fortælle* historie. Men bl.a. de bedste bind i Danmarkshistorien demonstrerede at det gik an at forene lødighed og livlighed i fremstillingen. Og mens Grimberg ubestrideligt var livlig, levede den med sin fokusering på personer og anekdoter ikke op til faglig standard. Værket gav ikke, og tilsigtede ikke at give, læseren forståelse af historiens dynamik. Betraget som formidling af forskningsresultater var der tale om et tilbageskridt i forhold til ældre nordiske verdenshistorier som Gyldendals og Norstedts fra tredive og Aschehougs fra halvtredserne.

Forlaget søgte i en årrække at klare sig med

lappeløsninger af forskellig art. Et nyt bind 16 af J. William Saxtorph behandlede de to verdenskrige, tre bind af Erling Bjøl skildrede tiden efter 1945, fem supplementbind tog sig af den ikke-europæiske historie som Grimberg ganske havde ignoreret. Men at der var behov for en mere tidssvarende populær verdenshistorie blev stadig mere klart. Åbenbart også for forlaget, for i en pressemeddelelse i anledning af det nye værks udkomst hedder det, at man lige siden Danmarkshistorien begyndte at udkomme i 1963 havde ønsket at udgive en verdenshistorisk pendant. I så fald tog man sig god tid, eftersom det praktiske initiativ til det nye værk først blev taget fjorten år senere! Åbenbart skulle Grimberg først presses til sidste dråbe. Sidste oplag blev lanceret i 1980, dvs. på et tidspunkt hvor planlægningen af det nye værk var i fuld gang. Den slags er åbenbart acceptabel etik i forlagsbranchen – jvf. at man i 1984 har optrykt Danmarkshistorien skønt der for længst er taget initiativ til en totalt nyskrevet afløser som forventes at udkomme fra 1986.

Da man endelig kom i gang i 1977, viste det sig så at et andet forlag havde fået samme ide: Aschehougs, hvis på ingen måde uefne 8-binds-værk fra halvtredserne var udsolgt. Man ville nu forsøge at forene dennes faglige standard med et moderne lay-out. I nogle år arbejdede begge forlag på højtryk og i dybeste hemmelighed, i det lønlige håb at komme først. Men da man kom så vidt at man kunne løfte sløret for den kommende udgivelse, stod det klart at man var nøjagtig lige langt og i det mindste i Norge ville udkomme på samme tid. Man traf da den usædvanlige beslutning at præsentere værkerne på én og samme pressekonference – der blev trukket lod om formiddag og eftermiddag – og at udsende tilbudsbrochurerne om de to konkurrerende værker i en fælles kuvert. Også i Sverige og Finland udkommer de to parallelt. Forbrugerne har altså her den usædvanlige mulighed at kunne vælge mellem to værker med

principielt samme indhold og sigte. Man kan diskutere, om det er hensigtsmæssigt at anvende ressourcerne til en sådan konkurrence, eller om der overhovedet er tilstrækkelige ressourcer i Norden til at producere to parallelle verdenshistorier af dette omfang, og det vil fremgå af det følgende at jeg mener at kunne besvare begge spørgsmål med nej. Men valgmuligheden foreligger altså.

Det gør den ikke i Danmark. Her har intet forlag voget at binde an med Aschehoug, og dermed udfordre Politiken på forlagets hjembane, de populære synteser. De danske forbrugere kan med andre ord vælge Politikens Verdenshistorie eller ingenting. Det forekommer ganske tankevækkende i en tid, hvor det ustandselig fremhæves hvorledes kun det private initiativ kan sikre pluralisme i kulturlivet; her synes bemeldte initiativ at have svigtet. Naturligvis burde et dansk forlag have påtaget sig at oversætte og udsende Aschehoug (hvor fire af de femten bind i øvrigt er skrevet af danske historikere). Men de to mest oplagte kandidater, Gyldendal og Lademann, satsede galt. Gyldendal gjorde et i sig selv prisværdigt forsøg på at give Politiken kamp med et ti-binds værk af moderat historisk-materialistisk tilsnit, som dog desværre ikke lod sig realisere. Lademann valgte mindre prisværdigt at oversætte et engelsk makværk på seks i enhver henseende tynde bind – hvor Aschehougs ellers i format og udstyr passede så godt til Lademanns stil, at forlagets kunder såmænd nok havde båret over med fremstillingens høje kvalitet. – Et tredje forlag, Forum, udgav skolebogsversionen af englænderen J. M. Roberts verdenshistorie i otte bind (på bibliotekerne placeret under børnebøger!) og blokerede derved for en oversættelse af samme forfatters eminente syntese *The Pelican History of the World*, som ellers nok behørigt bearbejdet og illustreret kunne have udgjort et prisbilligt alternativ. Kort sagt: der var ingen konkurrence, da Politikens Forlag den 17. september 1982 udsendte første bind af sin nye verdenshistorie.

»Hvorfor en ny verdenshistorie?« spørger Politiken i sin brochure, og henviser selv til den eksplosive vækst i historieforskningen siden Grimberg i 1926 udsendte første bind af

sin fremstilling. Nogle ville måske hertil indvende, at en god del af denne forskning forelå allerede i 1958, og at man opnåede den eksempelvis succes på et allerede forældet værk. Men på de to felter, som forlaget selv med rette fremhæver som karakteristiske for moderne historievidenskab – det globale perspektiv og interessen for almindelige menneskers dagligliv og sociale forhold – er de betydelige fremskridt utvivlsomt sket inden for de sidste femogtyve år. Inspireret af etnologer og antropologer (som i parentes bemærket havde interesseret sig for sidstnævnte emner hele tiden) har historikerne forsøgt at rekonstruere levevilkår og tankesæt hos de samfundsklasser, der normalt ikke selv efterlod sig kildemateriale, og det er der kommet uventede resultater ud af. Den franske historiker Emmanuel Le Roy Ladurie's *Montaillou*, baseret på kætterforhør i en pyrenæisk landsby i begyndelsen af 1300-tallet, blev ligefrem en best-seller.

Det er også inden for de sidste årtier, det er lykkedes at sprænge det eurocentriske perspektiv og erstatte det med en global synsvinkel. Endnu i 1962 klagede Geoffrey Barraclough over, at et egentlig universalhistorisk synspunkt kun var anlagt i ganske få værker – og da kun for det 19. og 20. århundredes vedkommende. Det skyldtes naturligvis til dels den mangel på prestige, som synteser måtte nyde i et miljø, hvor specialiseret empiri var den afgørende faglige norm. Men det skyldtes også den ujævne udforskning af de forskellige verdensdeles historie. Der var ganske enkelt ingen sammenligning mellem de synteser der kunne produceres om henholdsvis europæisk og asiatisk historie. Samme år som Barracloughs klageråb blev publiceret, udtalte sinologen Denis Twitchett, at man nu i udforskningen af Kinas historie var nået nogenlunde til det stade, som Vinogradoffs undersøgelser i europæisk middelalderhistorie repræsenterede – og de udkom omkring århundredskiftet! Afstanden illustreres også af, at netop i 1962 udkom E. J. Hobsbawm's *The Age of Revolution*, en fremstilling af Europa mellem 1789 og 1848 der endnu i dag står som et suverænt eksempel på totalhistorie.

Men i løbet af 60'erne og 70'erne vandt

ikke-europæisk historie kraftigt frem, som det blandt andet afspejledes i de mange verdenshistorier der i disse år udkom på hovedsprogene. Bedst ses den ændrede profilering nok i den tyske *Fischer Weltgeschichte*, der udkom i 36 bind mellem 1965 og 1984, og hvis disposition tilgodeså Asien, Amerika og Afrika i hidtil uset omfang. I denne som i andre flerbinds-fremstillinger gjaldt det dog at de enkelte bind var højst forskellige i anlægget, og at der på grund af de mange bidragydere blev tale om en række bogbindersynteser uden noget samlet synspunkt.

I det sidste tiår er der imidlertid udkommet en række værker, der forsøger at give en tolkning af verdenshistoriens dynamik, at forklare hvordan og hvorfor verden i dag ser ud som den gør. Fælles for dem er, at interessen er rettet mod perioden 1500–1900, hvor Europa fra at være et relativt tilbagestående og ubetydeligt område sammenlignet med de store asiatiske civilisationer blev det ubestridt dominerende kontinent i et integreret økonomisk verdenssystem. Perry Anderson's *Lineages of the Absolutist State* (1974), sammen med den samtidigt publicerede »indledning« *Passages from Antiquity to Feudalism*, fokuserede på Europas politiske særudvikling fra antikken til absolutismens fald – med vigtige ekskursioner om Islams, Kinas og Japans historie. Immanuel Wallerstein's *The Modern World-System*, hvis første bind (af fire) havde undertitlen »Capitalist Agriculture and the Origins of the European World-Economy« (1974), undersøgte verdensmarkedets historiske oprindelse og den begyndende kløft mellem rige og fattige lande, mellem centrum og periferi. Eric Jones' *The European Miracle: Environments, economies and geopolitics in the history of Europe and Asia* (1981) greb til økologiske faktorer for at forklare forskellene i historisk udvikling mellem Europa og Asien. Eric Wolf's *Europe and the People without History* (1982) var ude i lignende ærinde som Wallerstein, men argumenterede for at tilkende de folk som Europa udbyttede og undertvang en mere aktiv rolle i udviklingen. Forfatterne til disse fire værker (og andre kunne have været nævnt) var i øvrigt henholdsvis sociologisk, økonomisk og socialantropologisk uddannet, og deres værker

fik en blandet modtagelse fra faghistorikerne. – Som J. H. Plumb engang bemærkede: "Few academic historians, secure in the cultivation of their minute gardens, have felt any humility towards those who would tame the wildness." Men afvisningen er ikke længere så skråsikker, og respekten er blevet større. Værker som de fire nævnte har gjort det legitimt at beskæftige sig med »universal and very long term history" (Jones) ud fra klart formulerede teoretiske antagelser.

Spørger man nu i hvilket omfang Politikens Verdenshistorie reflekterer disse tendenser, må svaret desværre blive: meget lidt. I selve struktureringen af værket er der i hvert fald tale om minimal nytænkning. Sammenholder man således bindinddelingen med Grimberg plus supplementsbind, ser der ud til at blive mindre snarere end mere plads til fx. Afrikas og Indiens historie, og til tiden efter 1945. Helt utilstrækkeligt er det også at trække et bind, af 21, ud til Kinas og Japans historie. Når hovedredaktøren Erling Bjøl indrømmer, at »det er vel også især af tradition, vi har valgt at strukturere vort værk efter den politiske historie« (1: 32), må man desværre give ham ret og tilføje, at der hermed menes *Europas* politiske historie. Noget globalt perspektiv er der ikke tale om, højst om en garnering af en yderst traditionel ret.

Hvad de teoretiske antagelser angår, formuleres de alt andet end klart. For Bjøl er teori åbenbart det samme som vulgærmarxisme, og da han ikke bryder sig om sidstnævnte eller i det hele taget nogen form for marxisme, finder han det hensigtsmæssigt også at styre uden om (explicit) teori. Alt hænger sammen med alt muligt andet ifølge Bjøl – bd. 1, s. 298 anbefales specielt til nærlæsning – så det er umuligt, og tillige farligt, at pege på bestemte faktorer som vigtigere end andre. Men det gør værket naturligvis alligevel. I hvert fald er det klart, at faktoren »klassekamp« regnes for mindre vigtig, for den nævnes stort set ikke, blandt andet ikke i bind 1 (»Fra urtid til nutid«), hvor Bjøl ellers får causeret om alt fra energiformer til klædedragt og fra religioner til betalingsmidler. Helt grotesk bliver det når konkrete eksempler tages op: den irske hungersnød »forklares« uden at vi hører

noget til de engelske godsejere (1: 51–52), og Israels tilblivelse efter krigen uden at palæstinerne overhovedet nævnes (1: 11–13). Nu er eksistensen af klasse modsætninger i historien jo ikke noget Marx fandt på – hvad han faktisk selv gang på gang understregede – men det tror Bjøl åbenbart, og i stedet for at tage en åben diskussion, forties problemet. Den samme barnagtige anti-marxisme slår sågar igennem i billedudvalget: Marx, der i øvrigt kun omtales en passant i forbindelse med Darwin og darwinismen, afbildes overhovedet ikke, mens Bjøls helt John Maynard Keynes har fået sit portræt med i farver! Enhver har ret til sine præferencer, men det er uhæderligt ikke at lægge dem frem til debat.

Bjøls indledningsbind er interessant ud fra flere synsvinkler. For det første kan man bemærke, at det kun er bind 1 her i Danmark, mens man i Norge har begyndt udgivelsen med arkæologen (og, naturligvis, nordmanden) Anders Hagens bidrag »Historiens rødder« – så meget for det nordiske samarbejde. Men hos os indleder Bjøl altså, og hans bind – siger forlaget – »giver fra starten læseren de lange linier i historien, skaber overblik og er en uvurderlig hjælp til en bedre forståelse af historiens forløb.« Påstandene kan vanskeligt være mere forkerte. Ingen læser af bindet vil forstå historiens forløb bedre, og overblikket vil man snarere tabe end erhverve. Bindet består af en række virtuose og eminent velkrevne essays om enkelte sider af historien: befolkning, afgrøder, våben, kommunikation osv. Bindet forholder sig til hele værket som er »trailer« til den egentlige film: det består af en række appetitvækkere, der skal give mod på at læse videre. Som sådant tror jeg ikke bindet kunne have været skrevet bedre; det må være de færreste læsere, der ikke lukker bindet med et ønske om at vide mere. Men sammenhæng og lange linier? Nej. De kommer måske i det essay om »Historiens magt og mening«, som Bjøl skal skrive i bind 21.

I det hele taget har forlaget været grumme uheldigt med formuleringerne i deres presse- og reklamemateriale. Om de 21 forfattere hedder det således, at de er »alle valgt fordi de var bedst fagligt kvalificerede og fordi de kunne *fortælle* (forlagets kursivering, JRR) hi-

storien levende og forståeligt«. Hvis det virkelig var tilfældet, ville det være interessant at høre forlagets forklaring på hvorfor finnen Jaakko Suolathis manuskript til bindet om Romerriget blev kasseret og i al hast erstattet med et af Erling Bjøl og Leo Hjortsø. Var det Suolathis fremstilling, der ikke var populær nok, eller holdt den ikke faglig standard? Og omvendt, hvis finnen var »bedst kvalificeret« til at skrive om Rom, så må jo deraf følge at det abonnenterne nu har fået er (højst) det næstbedste. Sandheden er naturligvis, at formuleringen er hæmningsløst pral fra forlagets side. Den norske brochure, som jo af de potentielle kunder kan sammenlignes umiddelbart med konkurrenten Aschehougs, nøjes fornuftigt nok med at tale om »fremragende« historikere. Jeg vil hævde, at med mulig undtagelse af de tre finske forfattere til bd. 3, »Flodrigerne«, er ingen af Politikens forfattere bedre kvalificeret til deres opgave end Aschehougs – hvormed ikke er sagt at de nødvendigvis er ringere.

De foreliggende bind 2–9 er gennemgående sobre og solide, men ikke særlig sprudlende fremstillinger. Bedst fortalt forekommer mig Sverre Bagges bd. 9 om højmiddelalderen at være, og samtidig er det fagligt set blandt de bedste både hvad orienteringen i den nyeste forskning og den totalhistoriske ambition angår. Göran Malmquists afsnit om Kina før 1500 (bd. 6, s. 10–271) er også glimrende skrevet med virtuos brug af velvalgte kildecitater, præget af hans fortrolighed med kinesisk filosofi og litteratur. Endelig er substitutbindet om Romerriget, hvor alt tyder på at Bjøl er ansvarlig for de sproglige formuleringer snarere end medforfatteren Hjortsø, skrevet i en endnu mere outreret stil end bd. 1, muligvis for at skjule at det faglige niveau er en skandale.

Lad det være understreget, at ingen af de øvrige bind er tilnærmelsesvis så ringe. De er derimod temmelig uensartede, hvad der tyder på slap redaktion; men det skal man måske, alt taget i betragtning, nærmest være taknemlig for. Grimbergsk fortællekunst er der kun i glimt, men til gengæld er værket unægtelig overdådigt illustreret. Det har været et stående kritikpunkt i anmeldelserne, at bille-

derne ikke rigtig hang sammen med teksten. Det synes jeg nu gør mindre – de kan lige så godt, sammen med billedteksterne, udgøre en slags supplerende fremstilling. Desværre er billedteksterne ofte unødigt poppede, og der er adskillige eksempler på modsigelser mellem tekst og billedtekst. Visse af billederne gengives spejlvendt, og i langt de fleste tilfælde er oplysningerne om proveniens og format udeladt. (Derimod er det sjældent at møde rent sjusk, som når samme billedtekst gentages bd. 9, s. 197 og 201).

Litteraturlisterne bag i bindene er derimod fuldstændig håbløse som hjælp til videre læsning om den periode bindet dækker, alfabetisk opstillede og totalt ukommenterede som de er. Eksisterende danske oversættelser har man som oftest ikke anført. Som de er, kan de altså nærmest bruges som kilde til den litteratur forfatteren har brugt eller i hvert fald kendt – og til den som han åbenbart ikke har kendt! (Jeg skriver »han« med rolig samvittighed, for der er – naturligvis havde jeg nær sagt – ingen kvindelige historikere blandt forfatterne).

Det turde være fremgået, at jeg alt i alt finder Politikens Verdenshistorie skuffende. Man kan så hævde, at det er let nok at kritisere ting, der måske kunne have været lavet bedre. Men sagen er jo, at der for samtlige binds vedkommende ville kunne peges på en eller flere udenlandske pendants, der har løst opgaven bedre. Gad vide om man nogensinde i projektets forløb har overvejet at lave en serie af oversatte (og eventuelt redigerede) fremstillinger? Sikker ikke. Det skulle med vold og magt være et originalt og nordisk produkt, uden smålig hensyntagen til den manglende tradition for at skrive synteser.

Men selv på disse præmisser kunne et bedre resultat være nået, som Aschehous verdenshistorie viser. For denne 15-binds udgivelse har, at dømme efter de syv bind som indtil nu foreligger, lige præcis undgået de fejl Politiken har begået. Det globale perspektiv er sikret ved, at hvert binds forfatter har skullet behandle en kronologisk afgrænset periode, som for eksempel tiden fra 500 til 1000 i bd. 4, og inden for denne periode skrive verdens historie. Jamen, så har forfatterne altså

siddet og skrevet om ting de ikke var eksperter i? Ja, naturligvis. Til gengæld har man fået et helhedssyn på perioden, og samtidig tvunget de enkelte skribenter til at praktisere komparativ historie. Det har sikkert været mere end en forfatters erfaring, at det på mange måder var lettere at skære igennem og skildre hovedlinierne på de felter, hvor ekspertisen manglede, end der hvor man vidste for meget og derfor ikke kunne se skoven for bare træer. (De afsnit, hvor forfatteren ikke var ekspert, blev selvfølgelig gennemlæst og checket af en sådan). Billedredaktionen har også principielt været den enkelte forfatters ansvar. Samtidig har de fire redaktører tydelig nok spillet en mere aktiv rolle og ydet de enkelte bidragydere modspil.

Dertil kommer, at Aschehoug generelt har sikret sig bedre forfattere til bindene – folk der havde noget på hjerte med deres synteser, og som ikke var bange for at anlægge en original tilgangsvinkel, selv om så andet »uundværligt stof« måtte glide ud. Som specielt vellykkede vil jeg pege på Randi og Gunnar Hålands bd. 1, hvor deres kombinerede arkæologiske og antropologiske ekspertise har frembragt en suveræn skildring af menneskets tidlige historie – lad så være, at de falder lidt af på den når de kommer frem til de første flodcivilisationer; bd. 3, hvor Patrick Bruun betragter Romerriget og de med det samtidige civilisationer på en måde der virkelig fortjener navnet strukturhistorie; og bd. 13, hvor Henning Poulsen ved at skildre perioden 1914–1945 som en uafbrudt »tredivearskrig« kaster nyt lys over formodet velkendte begivenheder. Andre kan have andre præferencer, men generelt er niveauet højt, og værket fortjener virkelig navn af verdenshistorie.

Jeg synes det er urimeligt, at dette værk skal forblive reelt utilgængeligt i Danmark. Hvor mange biblioteker vil indkøbe både Politiken og Aschehoug? Meget få. Hvor mange familier? Ingen. Slet ikke, når boghandlerprisen i Danmark (forudsat at man overhovedet gider skaffe det hjem) ligger på ca. 520 kr. pr. bind, eller næsten det dobbelte af Politikens – og, kan man tilføje, af prisen på Aschehoug i Norge. Men det fortjener at blive kendt, at det eksisterer, og er et seriøst bud på en tids-

svarende verdenshistorie, skrevet af nordiske historikere.

I senere anmeldelser vil jeg tage nogle udvalgte temaer op og se hvordan de to værker har tacklet dem – i første omgang behandlingen af ikke-europæisk historie.

Bogen *Dansk kolonihistorie. Indføring og studier* har foranlediget følgende tre indlæg, der ud fra forskellige synsvinkler tager stilling til publikationen. Det er valgt at lade de tre indlæg stå i den form, de er indsendt i, således at de – sammen med bogen – kan præsentere forskellige synspunkter på studiet af (dansk) kolonihistorie.

Red.

Poul Erik Olsen:

Kilder til dansk kolonihistorie

Selv om det burde være en selvfølgelig del af historisk forskning, at resultaterne af den formidles til den interesserede offentlighed, er det ikke desto mindre en almindelig skæbne for en stor del af de historiske afhandlinger, der produceres i Danmark, at blive henvist til en støvsamlende tilværelse på forfatterens og specialebibliotekernes reoler. Med bogen *Dansk kolonihistorie. Indføring og studier* er der af gruppe historikere fra Århus taget initiativ til at bedre tingenes tilstand: Som titlen antyder, falder bogen i to dele; i anden del, studierne, publiceres hovedresultaterne fra en række specialafhandlinger inden for dansk kolonihistorie.

Der er gennemgående tale om gode og solide arbejder, som på en række områder udvider vor viden om Danmark som kolonimagt. Såvel de vest- som de ostindiske og afrikanske kolonier behandles. Blandt de vestindiske bidrag bør nok fremhæves Jørgen Bach Christensens artikel om kolonisamfundet på St. Croix i 1700-tallets anden halvdel og Henning Højlund Knaps undersøgelse af den danske debat om negerslaveri i samme tidsrum. Begge reviderer på væsentlige punk-

ter tidligere opfattelser. Knap så overraskende er det med Peder Toft at konstatere, at tilhængerne af salget af de vestindiske øer havde ret i deres bedømmelse af koloniens økonomiske situation, men derfor er det ikke mindre tilfredsstillende at få det dokumenteret.¹ Et bindeled mellem de ost- og vestindiske kolonier findes i Verner Madsens beskrivelse af koloniembedsmanden Peter Hansens karriere. Den dansk-ostindiske historie får et godt bidrag med Sven Clausens grundige redegørelse for den dansk-bengalske trediveårskrig i 1600-tallet, og de danske aktiviteter i Guinea i perioden 1733–1754 behandles af Poul Ulrich Jensen.

Der er som sagt tale om grundige arbejder, der hviler på solidt fundament af primært kildemateriale. Men det er karakteristisk, at afhandlingerne bygger på enkelte kildegrupper – Jørgen Bach Christensens på de vestindiske matrikler, Verner Madsens på P. Hansens samlinger i Generaltoldkammer- og Kommercekollegiets arkiv, Poul Ulrich Jensens på generalbreve fra Guinea (pk. nr. 123–125 i Vestindisk-guineisk Kompagnis arkiv), hvis de henvisninger, der gives i afhandlingerne, er dækkende. Det er muligt, at forfatterne havde fået endnu bedre artikler ud af et bredt kildegrundlag. Og for de tre nævnte artiklers vedkommende findes det faktisk. Men det er en vanskelig opgave at skaffe sig overblik over det primære kildemateriale til dansk kolonihistorie, og der skal ikke rykkes ved konstateringen af, at der med publikationen af afhandlingerne er dokumenteret, at specialer kan indeholde væsentlige bidrag til Danmarks – og koloniernes – historie.

2.

Såvidt studierne. Bogens første halvdel består af en oversigt over litteratur og kildemateriale til dansk kolonihistorie. Peter Hoxcer Jensen behandler de vestindiske, Sven Clausen og Jens Gade de ostindiske og Poul Ulrich Jensen de afrikanske kolonier. Hertil kommer en liste over adresserne på en række danske og udenlandske arkiver, biblioteker mv., som

1. Peder Tofts artikel genfindes i lidt større udgave i *Erhvervshistorisk Årbog* 1982.

indeholder væsentlige samlinger af relevans for dansk kolonihistorie.

Hvad angår litteraturen og de trykte kilder giver indførfingsafsnittene ikke anledning til mange indvendinger. Der gøres udtrykkelig opmærksom på, at hensigten ikke har været at give egentlige forskningsoversigter, men at præsentere de vigtigste værker og afhandlinger, og det gøres på en overskuelig måde, selv om der er enkelte inkonsekvenser – f.eks. vil man i det vestindiske afsnit »Lovstof« forgæves lede efter Collegialtidende; efterfølgerne Departements- samt Ministerial- og Lovtidende er nævnt dér, men Collegialtidende under afsnittet »Den engelske besættelse« (1807–14). Placeringen her er ikke så heldig, da Collegialtidende i denne periode ikke indeholder vestindisk stof. Hovedindtrykket er imidlertid positivt; der er ikke meget, der har undgået forfatternes opmærksomhed, og specielt kan man glæde sig over de mange henvisninger, der gives til (endnu?) upublicerede specialer. Men vender man sig til den del af indførfingerne, der omhandler de utrykte kilder, holder kvaliteten ikke. Også på dette område er det vestindiske afsnit det fyldigste, og det bliver derfor især det, der må holde for.

Først et par principielle indvendinger: Peter Hoxcer Jensen deler de utrykte kilder op i »Arkivalier« og »Håndskrifter og andre utrykte kilder«. Hvad forskellen skulle være, bliver ikke helt klart, især ikke, da privatarkiver placeres under håndskrifterne. Det gør man ganske vist på Det kongelige Bibliotek, men 'håndskrift' bruges dér kun i betydningen 'utrykt' og anvendes, hvad enten der er tale om arkivalier eller ej. På Rigsarkivet og i landsarkiverne bruges benævnelsen 'håndskriftsamling' derimod til at betegne samlinger, der ikke er resultat af en arkivskabende virksomhed, offentlig eller privat. Forvirringen bliver ikke mindre, når man et par sider længere henne læser, at småtryk »ofte ... ikke (er) anført i bibliotekernes kataloger, men henligger uregistreret i disses arkiver«. (s. 26).

Tilfredsstillende er det heller ikke, at privatarkiver udnævnes til at være »personalhistoriske« på linje med Kay Larsens samling af »Dansk-vestindiske og guineiske Personalia og Data«. Selv om privatarkiver givet er

blandt de vigtige kildegrupper for personalhistorikeren, udgør de ofte et væsentligt supplement til de offentlige arkivers indhold, ikke mindst for kolonihistorikerens vedkommende. Flertallet af de »vestindiske« privatarkiver stammer fra personer i koloniadministrationen.

Også med hensyn til de offentlige arkiver har der indsneget sig et par misforståelser. Ganske vist konstateres det i afsnittet om administration og embedsmænd, at det for at benytte arkivmateriale er »helt nødvendigt at sætte sig ind i, hvordan administrationen fungerede« (s. 53), men denne konstatering har desværre ikke sat sig spor i afsnittet om det utrykte kildemateriale, hvor Danske kancelli, Rentekammeret, Generaltoldkammeret og Kommercekollegiet nævnes »i flæng« (s. 23). Senere hedder det om perioden 1755–1848, at »administrativt hørte øernes forhold under danske kancelli, men var her opsplittet på en lang række kollegier og kontorer« (s. 31). Det første giver næppe megen vejledning, det andet er direkte forkert. Forholdet var det, at den øverste forvaltning af de vestindiske øer i perioden 1755–1848 var integreret i det almindelige regeringssystem. Den saglige opdeling var med enkelte undtagelser den samme for vestindiske som for danske anliggender. Fordelingen af ressorts fremgår af G. Kringelbachs og efterfølgeres oversigter over den civile centraladministration (som indførfingen henviser til s. 54–55). Endelig var Danske kancelli ikke opsplittet på en lang række kollegier; der var tale om en række sideordnede institutioner. De vigtigste indgange til det danske arkivmateriale er imidlertid nævnt i den vestindiske indførfing, og det samme gælder for den afrikanske. For det ostindiske afsnits vedkommende må det beklages, at C. Rise Hansens »Sources of the History of North Africa, Asia and Oceania in Denmark«, München 1980, ikke er med. Denne oversigt omfatter ikke bare materialet i Rigsarkivet, men tillige alle væsentlige danske samlinger af kilder til de tre områders historie – fra Dronningens Håndbibliotek til Foreningen af Breklum missionens venner i Nordslesvig – absolut et 'must' for den, der vil skaffe sig overblik over det danske kilde-

materiale til dansk-ostindisk kolonihistorie, samt til Nordafrikas, Asiens etc. historie i øvrigt.

Rise Hansens værk er et led i en international serie af fortegnelser over utrykt kildemateriale i fortrinsvis europæiske lande til Latinamerikas, herunder Vestindiens, samt Afrikas og Asiens historie. Dens eksistens er næsten helt overset i »Dansk kolonihistorie«, selv om en præsentation af den ville have gjort afsnittet om »Dansk kolonihistorie i danske og udenlandske arkiver, biblioteker og museer« adskilligt mere anvendeligt – der ofres dér langt større plads på at meddele adresser på de udenlandske institutioner end på at beskrive det materiale, der findes i deres samlinger. Og det kan faktisk meget langt lade sig gøre at få et indtryk af de udenlandske kilder uden at opsøge opbevaringsstederne.

Omkring 1960 besluttede nemlig International Council on Archives (ICA) at begynde udgivelsen af en række »Guides to the Sources for the History of Nations«. Med nationerne tænkte man på de nye og nyere nationer i de gamle koloniområder.² Det besluttedes at starte med Latinamerika, dernæst fulgte en række afrikanske guides, og den asiatiske serie er under udgivelse i disse år. Guide'rne skulle land for land, arkiv for arkiv, fond for fond give henvisninger til relevant kildemateriale til de tidligere koloniområdets historie.³

Guide'rne er ikke svære at anvende; de er næsten alle forsynet med fyldige sted- og personnavneregistre, enkelte med sagregistre.

Som eksempel skal her kort præsenteres de latinamerikanske guides. Det er især den hollandske, M. P. H. Roessingh: *Guide to Sources in the Netherlands for the History of La-*

tin America, Haag 1968, og den tyske Führer durch die Quellen zur Geschichte Lateinamerikas, Bremen 1972, som er af interesse for dansk kolonihistorie. Det samme gælder den spanske, der udkom i 1966–69, men fremfor alt den engelske, Peter Walne: *A Guide to Manuscript Sources for the History of Latin America in the British Isles*, London 1973. Dels finder man her en lang række henvisninger til materiale i de britiske statslige arkiver, men også adskillige privatarkiver indeholder væsentlige kilder – bl.a. findes de bedst bevarede plantageregnskaber fra Dansk Vestindien i engelske arkiver. Også USA har udgivet en latinamerikansk guide, der indeholder adskillige henvisninger til Dansk Vestindien.⁴ Danmark er også repræsenteret i den latinamerikanske serie, men at dette bidrag, der kun indeholder henvisninger til de udenrigsministerielle arkiver, er blevet overset, er helt fortjent.⁵

Frankrig er ikke repræsenteret i den latinamerikanske serie, men man kan her hjælpe sig med Archives Nationales: *État Général des Fonds, III: Marine et Outre-mer*, Paris 1980, der er indgangen til den centrale franske koloniadministrations arkiver samt til en del af de lokale arkiver, deriblandt de svenske arkiver fra St. Bartholomæus 1784–1878.

Muligheden eksisterer altså for – med fødderne på dansk grund – at konstatere, om der i udenlandske arkiver findes relevant materiale.

Men selv om indføringen i de danske tropekoloniers historie således på dette område kunne være gjort bedre, er det stadig at anbefale for den, der vil kaste sig over et kolonihistorisk emne, at anskaffe sig bogen. Den vil absolut være til nytte.

2. »Guide des sources de l'histoire d'Amérique Latine«. Session de la Commission Centrale du »Guide« i »Archivum« 1960, s. 169–177.

3. »Les activités et les problèmes du Conseil International des Archives«, Archivum 1966, s. 202–204.

4. *Guide to Materials on Latin America in the National Archives of the United States*, Washington D.C. 1974.

5. Det danske bidrag findes bagest i Magnus Mörner: *Fuentes para la Storia de Ibero-America conservadas en Suecia*. Stockholm 1968.

Karen Fog Olwig: Hvad skal vi med dansk kolonihistorie?

Danske historikere har i de kolonihistoriske arkiver fundet en sand guldmine af materiale. I en oversigt over kilder og hjælpemidler til studiet af Dansk Vestindiens historie i bogen *Dansk kolonihistorie. Indføring og studier* (1983) nævner Hoxcer Jensen således både danske kancelli, rentekammeret, generaltoldkammeret, kommercekollegiet samt lokaladministrationen som bidragydere til det væld af materiale, der findes på Rigsarkivet alene. De store mængder af kildemateriale, der findes udenfor Rigsarkivet, ja endda uden for landets grænser, nævnes også, og man mærker forfatterens store begejstring over, at »nogle hundrede meter« arkivmateriale er blevet »reddet fra »tropedøden« i Vestindien ved at blive overført til Washington.

Sådanne arkivalier har sammen med håndskrifter og andet utrykt materiale, billeder og kort samt forskellige former for trykt kildemateriale åbnet døren for en omfattende forskning i dansk kolonihistorie. Der har været plads til alle forskere, for kilderne og de emner, der kan tages under behandling, synes ubegrænsede. Det er da heller ikke mærkeligt, at især specialeskrivere med iver har kastet sig over denne for historikere sande bonanza af empiri. Man får et indtryk af disse specialer i bogen *Dansk kolonihistorie*, en samling artikler der er skrevet på baggrund af specialearbejder.

De fleste af studierne tager udgangspunkt i den empiriske københavnerskoles præmisser, som en oversigtsartikel over dansk kolonihistorie da også gør opmærksom på (Green-Pedersen og Willemoes Jørgensen 1983: 15). Kildematerialet står i første række, og dets oplysninger danner grundlaget for analyserne. Artiklerne benytter i vid udstrækning én bestemt type kildemateriale. Artiklen om det vestindisk-guineiske kompagnis virksomhed på Guldkysten er skrevet på grundlag af »hjemsendte indberetninger« eller »generalbrevene«, plantagesamfundet på St. Coix be-

skrives på grundlag af især matriklerne, mens artiklen om negerslavedebatten forståeligt nok bygger på tidsskriftsartikler. Fremstillingerne virker solide og velunderbyggede, og nogle af dem viser, hvorledes hidtidige opfattelser er utilstrækkelige eller direkte forkerte. Vi ser f.eks., at i modsætning til, hvad Jens Vibæk gav udtryk for i bind 2 af *Vore Gamle Tropekolonier* (1966), så skete der faktisk en væsentlig »godssamling« på St. Coix i løbet af 1700-tallet (Bach Christensen: 140), og den danske never-slavedebate bliver påvist at have haft franske forbilleder i højere grad, end hidtil troet (Højlund Knap: 161). Det virker, som om der efterhånden er ved at blive opbygget en omfattende og tilbuds-gående viden om dansk kolonihistorie, ja i nogle tilfælde foregår der måske ovenikøbet en vis finpudsning af den allerede eksisterende viden. Bogens omfattende og meget nyttige indføring til kildematerialet må ses som en opfordring til andre om at deltage i dette arbejde og således være med til at dokumentere dette aspekt af danmarkshistorien endnu bedre.

Nu da den danske kolonihistoriske forskning er så godt i gang, kunne det måske være på sin plads at stoppe lidt op og stille sig selv det spørgsmål, hvad vi egentlig ønsker at bruge den danske kolonihistorie til? Det meste af den hidtidige forskning har taget udgangspunkt i empirisk forskning, men empiri styrer nu engang ikke emnevalg og selve analysen af materialet. I mangel på en bevidst teoretisk indfaldsvinkel til stoffet synes forfatterne blot at bygge deres artikler på en generel interesse i at beskrive forskellige aspekter af Danmarks kolonihistorie så nøjagtigt og detaljeret som muligt. I Green-Pedersen og Willemoes Jørgensens introducerende artikel gøres der opmærksom på, at »de holdninger, der kommer til udtryk i de danske arbejder, svarer ret nøje til de holdninger, der findes hos andre i-landshistorikere« (1983: 14). Det gælder også for disse artiklers vedkommende, at de har arbejdet næsten udelukkende fra hjemlandets præmisser. I den bibliografiske gennemgang af det vestindiske stof behandles emnerne strengt ud fra en dansk synsvinkel. »Neger-slaveri og slavehandel« betragtes ud

fra økonomiske, demografiske og juridiske overvejelser, og når man slår op under »Livet i Vestindien« læser man om den hvide planteroverklasse og dens overdådige livsstil, som ledte til mundheldet »rig som en vestindisk planter« (Hoxcer Jensen: 58). Også de seks studier tager udgangspunkt i danske interesser. Vi hører om guvernører, plantager, handelskompagnier. Afrikanere og slaver optræder hovedsagelig som arbejdskraft i europæernes tjeneste.

Det er forståeligt nok, at der samler sig stor interesse for at belyse fædrelandets historie. Men der er unægteligt problemer forbundet med denne fremgangsmåde. Det bliver ikke mindst klart, hvis man kigger nærmere på forfatternes eget udgangspunkt: den empiriske analyse af kildematerialet. Der er klart et ønske om at være kildekritisk og komme frem til de rigtige konklusioner i fremlæggelsen af de oplysninger, der kan aftvinges kilderne. I artiklen »Danskerne og afrikanerne«, f.eks., siger Poul Ulrich Jensen: »Generalbrevene er på flere måder et vanskeligt gennemskueligt kildemateriale. Kritiske overvejelser og forbehold med hensyn til deres udsagnskraft er nødvendige ... Man må ... tage højde for det betydelige subjektive islæt, der farver disse beretninger« (1983: 115). Forfatteren beklager, at afrikanerne beskrives »overfladisk og tendentiøst«, og at hans fremstilling på grund af disse forhold har fået »slagside mod det arkivstyrede og dermed en ensidig dansk tilgangsvinkel« (ibid.).

Ingen kan vel betvivle, at generalbrevene var subjektive. Men så nøjsom behøver man nu heller ikke at være i sin behandling af kilderne. Den danske koloniadministration, som producerede de fleste af de utrykte kilder, var ikke bare moderlandets forlængede arm. Den fungerede i en kolonistituation, hvor mange forskellige, ofte modstridende interesser mødtes. Der var den danske kolonimagt; andre europæiske kolonimagter; europæere, som havde investeret, sommetider endda slået sig ned i koloniområderne; der var indfødte befolkningsgrupper, fjendtligt eller venligtsindede mod danskerne, og der var befolkningsgrupper, som var importeret ude-

fra for at blive brugt som arbejdskraft. Det er en selvfølge, at de danske (og europæiske) interesser var økonomisk betonedede, og at det kan studeres f.eks. gennem handelsstatistikker og administrationsindberetninger. Men da ingen af de befolkningsgrupper, som danskerne kom i kontakt med, passivt fandt sig i at være betydningsløse brikker i den danske kolonihistorie, er denne noget mere kompliceret end man åbenbart umiddelbart forestiller sig fra dansk side.

Kolonisituationen i al almindelighed er blevet karakteriseret således af den amerikanske antropolog, Bernard Cohn, som har beskæftiget sig især med Indien: »both white rulers and indigenous peoples were constantly involved in representing to each other what they were doing. Whites everywhere came into other peoples' worlds with models and logics, means of representation, forms of knowledge and action, with which they adapted to the construction of new environments, peopled by new ›others‹. By the same token these ›others‹ had to restructure their worlds to encompass the fact of white domination and their own powerlessness« (1981: 218–219). Det danske kildemateriale var på mange måder et produkt af et forsøg på at kontrollere disse, så kolonierne var økonomisk rentable. Det kan med andre ord betragtes som et resultat af dette møde mellem forskellige grupper mennesker med hver deres økonomiske, kulturelle og sociale baggrund. Set i det lys får selv tendentiøse beskrivelser med europæisk slagside ny mening, og i en artikel om den hollandske konfrontation med sorte afrikanere i perioden fra 1590 til 1635 har Ernst van den Boogard f.eks. analyseret hollandske beskrivelser af afrikanere i lyset af de især handelsmæssige relationer, hollænderne havde til afrikanerne. Spørgsmålet drejede sig ikke så meget om, hvorvidt de hollandske beskrivelser var rimelige karakteristikker af afrikanere eller ej, gode eller dårlige kilder, men derimod om at vise, at beskrivelsernes karakter siger noget om, hvorledes hollænderne opfattede afrikanerne og dermed det økonomiske og sociale forhold mellem de to befolkningsgrupper (Van den Boogard 1982). Det er alt-

så ikke så meget et spørgsmål om at finde de kilder, der er mest rensat for forudindtagede opfattelser og dermed de bedste beskrivelser, men derimod om at placere kilderne i den større sammenhæng, som sætter deres dokumentariske værdi bedst i relief.

I og med at kildematerialet skal forstås som et produkt af en kolonisituation, hvor der fandt en konfrontation sted mellem forskellige befolkningsgrupper, opstår der problemer med at tage udgangspunkt i *dansk kolonihistorie*. Det danske element i kolonierne var relativt svagt, og når der fokuseres på det alene, er det næsten umuligt at komme frem til en bare nogenlunde tilstrækkelig forståelse af kildernes indhold og karakter, for slet ikke at tale om at få det største udbytte af dem rent empirisk. Og så kan man iøvrigt spørge sig selv, hvad vi egentlig skal med dansk kolonihistorie i det hele taget? Skal den give næring til dansk selvtilid, at vi virkelig har været et imperium engang? Skal vi begynde vores kolonihistoriske værker, som Erik Gøbel gør i en ellers udmærket og grundig redegørelse for dansk handel på Vestindien og Guinea i et nyligt nummer af *Scandinavian Economic History Review* med at sige: »Today Denmark is a small nation both politically and economically, but this has not always been so« (1983: 21). Eller skal vi forsøge at placere kolonihistorien i den verden, vi lever i, for at bidrage til en forståelse af forholdet mellem u- og i-lande?

I *Dansk Kolonihistorie* udtrykker Green-Pedersen og Willemoes Jørgensen det synspunkt, at kolonihistorie er vigtig, fordi »verden på europæisk initiativ er rykket tættere sammen og i stigende grad synes at have udviklet sig på europæiske præmisser« (1983: 9). Men det er tvivlsomt, om det er tilstrækkeligt at studere de europæiske præmisser alene. Som en anden kolonihistoriker har bemærket, så var det kun i »den europæiske ekspansions og den borgerlige liberalismes bedste tid ... [at] få ... tvivlede på global udvikling i Vestens billede« (Steensgaard 1980: 96). I dag tvivler de fleste på, at de »europæiske præmisser« eller »Vestens billede« vil determinere denne udvikling; det hele har vist sig at være betydeligt mere komplice-

ret. Ikke bare har moderniserings- og vækstteorier vist sig at være håbløst naive og økonomisk urealistiske, som Steensgaard gør opmærksom på (ibid.: 98), men det har også vist sig med al ønskelig tydelighed, at u-landenes befolkningsgrupper ikke bare passivt venter på at blive udviklet og rykket nærmere det europæiske mekka, men har deres egne opfattelser af historiens løb og deres økonomiske, sociale og ikke mindst kulturelle placering i den. Disse opfattelser har ikke bund i oprindelige, primitive samfund, men derimod i den koloniale situation, og de er naturligt nok ofte i et modsætningsforhold til den vestlige opfattelse.

Hvis dansk kolonihistorie ikke skal risikere at ende som åndelig føde for nostalgikere med hang for troperomantik, men skal placere sig i den internationale sammenhæng, hvor den hører hjemme, må den derfor tage højde for den totale kolonisituation med alle dens indbyggede konflikter. Bogen *Dansk kolonihistorie* har den store værdi, at den åbner vore øjne for den usædvanlige rigdom af kildemateriale fra Dansk Vestindien, som der vitterligt eksisterer. Det er prisværdigt at se kilderne blive brugt til at udfylde huller i vores viden om Danmarks historie. Men man kan håbe, at denne udforskning af områder, hvor danskheden ikke var så selvfølgelig som herhjemme, også vil bidrage til, at vi begynder at se på kolonihistorien med verdensøjne.

Litteratur

- Boogart, Ernst van den, 1982. Colour Prejudice and the Yardstick of Civility: The Initial Dutch Confrontation with Black Africans, 1590–1635. *I Racism and Colonialism*, R. Ross, red. Hague: Martinus Nijhoff Publishers. pp. 33–54.
- Cohn, Bernard S., 1980. History and Anthropology: The State of Paly. *Comparative Studies in Society and History* 22(2): 198–221.
- Christensen, Jørgen Bach, 1983. Jord, Slaver og planter. Kolonisamfundet på St. Corix 1742–1804. *I Dansk kolonihistorie*. Indføring og studier, Peter Hoxcer Jensen et. al., red. Århus: Forlaget Historia. pp. 137–152.
- Green-Pedersen, Sv. E. og P. C. Willemoes Jørgensen, 1983. Dansk kolonihistorie – det globale perspektiv. *I Dansk kolonihistorie*. pp. 9–18.
- Gøbel, Erik, 1983. Danish Trade to the West Indies and Guinea. *Scandinavian Economic History Review* 31(1): 21–48.

- Jensen, Peter Hoxcer, 1983. Dansk Vestindien. I Dansk kolonihistorie. pp. 19–60.
- Jensen, Poul Ulrich, 1983. Danskerne og afrikanerne. Det vestindisk-guineiske Kompagnis virksomhed på Guldkysten 1733–1754. I Dansk kolonihistorie. pp. 113–136.
- Knap, Henning Højlund, 1983. Danskerne og slaveriet. Neger-slavedebatten i Danmark indtil 1792. I Dansk kolonihistorie. pp. 153–174.
- Steengaard, Niels, 1980. Universalhistorie, samfundshistorie og historisk strukturalisme. Historisk Tidsskrift 80: 82–100.

Per Hernæs:

Dansk kolonihistorie og Afrika

Et angrep på den »danofili« tradisjon innen historiskrivningen om Gullkysten (Ghana).

Det har nylig kommet ut en bok om dansk kolonihistorie: *Dansk kolonihistorie. Indføring og studier*. (1) Boken pretenderer først og fremst å være en håndbok og veiledning for folk som måtte ha interesse for å studere de danske oversøiske områder. Som sådan virker den tilforlataelig og gir mange gode praktiske råd. Men boken inneholder også en del studier i form av omarbeidede studenterspecialer. Ett av disse bidragene omhandler Gullkysten, nemlig Poul Ulrich Jensen's »Danskerne og afrikanerne. Det vestindisk-guineiske Kompagnis virksomhed på Guldkysten 1733–1754«. Denne artikkel vekker til ettertanke fordi man her kan konstatere at en gammel dansk tradisjon, som for øvrig har sammenfallende trekk med den »klassiske« kolonihistorie, fremdeles holdes i hevd.

Herværende artikkels hensikt er å reise en debatt om dette fenomen innen dansk historieskrivning om de afrikanske etableringer, samt å antyde en alternativ kolonihistorie.

Det »danofili« syndrom

Det går et genferd gjennom den danske hi-

storieskrivning om Gullkysten – og dette gespenst kunne med rette gis navnet »Danofili«. Man kunne også anvende et uttrykk fra den medisinske ordbok og kalle dette historiografiske fenomen for »danofil-syndromet«. Dette syndrom har lange tradisjoner i dansk litteratur om Gullkysten. Dog har dets uttrykksform vært forskjellig opp gjennom tidene, varierende fra ideologisk etnosentrisme til perspektivmessig eurosentrisme i dansk dragt.

Den dansk-språklige litteratur angående Gullkysten kan, meget grovt, deles inn i tre hovedkategorier: 1. De samtidige beretninger – skrevet av folk som besøkte eller oppholdt seg på Kysten et stykke tid, 2. »Hobby-historiske« fremstillinger i tiden 1850 til sidste verdenskrig, og 3. De egentlige »faghistoriske« arbeider fra 1950-årene og frem til i dag.¹ Det er hurtig gjort å skaffe seg oversikt over denne litteratur. I omfang er den nemlig meget beskjeden. Et faktum som i seg selv kan fortelle noe om det danske historikermiljøets holdning til og interesse for dette emnet.

De samtidige beretninger – som ble trykt i perioden 1697 til 1868, altså stort sett innenfor det tidsrom Danmark hadde sine besittelser på Gullkysten, legger grunnen til den omtalte danofili. Her skal nevnes noen av de mest sentrale, såsom E. Tilleman, *En liden enfoldig Beretning om det Landskab Guinea*, Johs. Rask, *En kort og sandferdig Reise-Beskrivelse til og fra Guinea*, L. F. Rømer *Tilforladelig Efterretning om Kysten Guinea* og H. C. Monrad, *Bidrag til en skildring af Guinea Kysten og dens Indbyggere*.²

Den form for danofili vi finner her, ytrer seg ikke så klart i forfatternes valg av perspektiv. Det ligger for så vidt i sakens natur. Det dreier seg om den tids reiseskildringer. Forfatterne hadde en genuin interesse for de afrikanske samfunn, og omtalen av disse var i realiteten disse bøkens *raison d'être*. Skribentene skildret hvad de så og observerte under sitt opphold på kysten, og de skrev for et publikum som de visste hadde sans for det ek-

1. Red. P. H. Jensen et. al., Historia forlag, Århus 1983.

2. Tilleman, Kbh. 1697/Rask, Trondhjem 1754/Rømer, Kbh. 1760/Monrad, Kbh. 1822/Den seneste beretning i denne periode: C. Irminger, »Erindringer fra Kysten Guinea fra Togtet 1847« i *Fra alle Lande*, Bind III, s. 353–70, Kbh. 1868.

sotiske. Men nettopp i understrekningen av denne eksotisme ligger deres form for danofili. Deres forståelse av de afrikanske samfunn er totalt betinget av deres danske bakgrunn, og deres vurderinger, som hele tiden bryter frem i det de skriver, er likeledes dominert av deres »danske« norm- og verdisystem. Vi ser i denne tidlige litteratur et klart uttrykk for en påtrengende ideologisk etnosentrisme.

I de senere »hobby-historiske« fremstillinger, fra C. Alberti til Kay Larsen,³ kan man fortsatt konstatere at den etnosentriske form for danofili har satt sine spor. Men her er det kommet noe i tillegg, nemlig en klar dreining av perspektiv. De guineiske etablissementer blir betraktet som en dansk »blindtarm«. Interessen for afrikanerne trenges i bakgrunnen. Det er »De danske i Guinea« som kommer til å stå i fokus. Her kan man med rette si at en »sogne-agtig« tradisjon kommer inn i dansk kolonihistorie.⁴ Det er det danske lokalsamfunn på Gullkysten som behandles i disse verker. Og perspektivet snevres inn ytterligere enda. I Kay Larsens forfatterskap ser man en bevegelse i retning personalhistorie, og da tør man nok si at danofil-syndromet har kommet lovlig langt.

Man skulle så tro at når skolerte faghistorikere begynte å beskjeftige seg med Gullkysten, så ville det skje noen fundamentale forandringer. Men så har ikke vært tilfelle i den tidlige faghistoriske litteratur. Georg Nørregaard var den mann som tok opp arven etter Kay Larsen, og han er vel den av danske historikere som har den mest omfattende pro-

duksjon på dette felt. Hans bok om Gullkysten i serien *Vore gamle tropekolonier* er således regnet som noe av en klassiker.⁵ Dog må man si at det etter hvert er tale om en nokså herostratisk berømmelse. Nørregaard arvet nemlig nesten hele registeret av Kay Larsens danofili – det perspektivmessige, »signe-aktige«, det biografiske, og det etnosentriske. »Guld-kysten« er i all hovedsak en løst anrettet historie om de forskjellige danske guvernører. Riktignok gjør Nørregaard forsøk på å utvide sitt perspektiv. De afrikanske samfunn, og særlig afrikanske politiske ledere trekkes inn i han kronologiske fremstilling. Men, og det er et viktig poeng, den afrikanske side av møtet mellom to kulturer blir kun ansett for interessant når den kan utgjøre en eksotisk ramme for de danske hovedfigurer gjøren og laden. Videre er det afrikanske »stoff« i Nørregaards bok belastet av utilstrekkelig viten og av en rekke vurderinger med etnosentrisk slagside.

Følgende karakteristikk av de afrikanske folk er et typisk eksempel. Nørregaard skriver om effekten av den europeiske påvirkning:

Lidet påvirket af europæerne på kysten fortsatte de afrikanske negerfolk således deres liv efter deres egne skikke. I et skønt og gavmildt land skabte de ved deres overtro og krigslyst sig selv de værste plager. Altid udsat for farer havde de det ganske utrygt, men tyngedes normalt næppe derved, gav sig tværtimod hen i dans og fest, så ofte lejlighed bød sig. Var skæbnen dem ugunstig, og de blev gjort

3. C. Alberti, »Den danske Slavehandels Historie«, *Historisk Tidsskrift*, 2. rekke III, s. 201–44, Kbh. 1850.

Kay Larsen, *De Danske i Guinea*, Kbh. 1918.

– *Krøniker fra Guinea*, Hellerup 1927.

– *Guvernører, residenter, kommandanter og chefer samt enkelte andre fremtredende personer i de tidlige danske tropekolonier*, Kbh. 1940.

4. Se Svend E. Green-Pedersen og P. C. Willemoes Jørgensen, »Dansk kolonihistorie – Det globale perspektiv« i *Dansk kolonihistorie*, op. cit. s. 9.

5. G. Nørregaard, *Guld-kysten. De danske etablissementer i Guinea* i serien *Vore Gamle Tropekolonier*, red. J. Brønsted, Bind 8, Kbh. 1968 (1952).

Foruten dette hovedverk har Nørregaard skrevet en serie artikler i *Handels og Søfartsmuseets Aarboeg*. For nærmere referanse se J. Reindorph, *Scandinavians in Africa. Guide to Materials Relating to Ghana in the Danish National Archives*, red. J. Simensen, Oslo 1980. / Noen titler skal nevnes: »Den forrykte Styrmand paa Fregatten 'Jægersborg'« (1956), »Slaveopprøret paa 'Patienta' 1753« (1950), »Varer til Guinea« (1951), »Farefulde danske søreiser« (1969).

6. Nørregaard, (1968), s. 74.

til slaver, føjede de sig oftest deri uden at knø.⁶

Nørregaard er således en av danofiliens yppersteprester innen dansk kolonihistorie, og for Gullkystens vedkommende har dette vært meget uheldig fordi han i så lang tid stort sett rådde grunnen alene. Nå er det imidlertid ikke helt rettferdig å kritisere et arbeid som ble gjort i begynnelsen af 1950-årene utelukkende på vår tids kriterier. Nørregaard skrev innenfor en kolonihistorie-tradisjon som var dominerende i Europa på hans tid. Hva man dog kan tillate seg å kritisere, er at hans bok ble gjenutgitt i 1968 – uten at hans grunnleggende historiesyn var vesentlig endret.

I det siste tiår har imidlertid Nørregaards arbeider blitt fulgt opp av andre etablerte danske historikere. Det gjelder i første rekke Ole Justesen og Svend E. Green-Pedersen. Og disse er av en annen støpning. For sistnevnte gjelder imidlertid at selve Gullkystens historie er av mer perifer interesse. Green-Pedersens hovedanliggende er den danske skips- og handels- og passasjertrafik med slaver over Atlanten fra Afrika til Vestindien, og er således mer demografisk orientert.⁷ Samtidig må han nok også sies å være en eksponent for 1970-årenes oppblomstrende interesse for dansk økonomisk historie, og dermed i særlig grad den danske oversjøiske handel på 17- og 1800-tallet. I denne forskning kan man spore en sentrum-periferi modell. Hovedvekten legges på å belyse handels ekspansjonens forutsetninger og konsekvenser i en europeisk og dansk sammenheng. For slavehandelen vedkommende må man kunne si at relativt beskjeden oppmerksomhet blir viet betingelsene for – og konsekvensene av denne gigantiske folkeforflytning

i det afrikanske samfunn. Her finner vi altså en ny variant av den danofile tradisjon.

Imidlertid synes Ole Justesens arbeider å være preget av et bevisst forsøk på å distansere seg fra denne tendens. I hans mer sammenfattende fremstilling om Gullkysten i Politikens Danmarkshistorie,⁸ ligger nok »blikkpunktet« i København. Men her er det ikke tale om et stykke eksotisk »dansk« lokalhistorie. Justesen vier også afrikanske politiske og samfunnsmessige forhold behørig oppmerksomhet – og dette ut fra en betydelig dypere innsikt enn Nørregaard i sin tid. For øvrig er hans to artikler: »Danish Settlements on the Gold Coast in the nineteenth century«⁹ og »Henrich Richter«¹⁰ gode eksempler på hvordan afrikansk og europeisk historie kan integreres.

Nå har altså den kommende generasjon av kolonihistorikere nylig presentert utsnitt av sine arbeider i boken *Dansk kolonihistorie*. Men desverre synes ikke Justesens nyorientering å ha slått gjennom hos disse unge forskere, i hvert fall ikke om en skal dømme etter P. U. Jensens bidrag. Her skimter man snarere en Nørregaardsk tendens til episk-refererende historieskrivning om løst og fast omkring »de danske i Guinea.«¹¹ Den etnosentriske slagside er borte, men Jensen synes ikke å stille noe egentlig problem som han søker å belyse, og man kan ikke her tale om et systematisk forsøk på å integrere den afrikanske historie i fremstillingen. Det blir med noen spredte glimt. Dette er betenkelig for det tyder på at danofil-syndromet er like standhaftig som resistente sykehusbakterier.

Men hva er det så som gjør at denne foreldede tradisjon blir ved? I det følgende vil vi forsøke å antyde en mulig forklaringsmodell.

7. Se f.eks. »The Scope and Structure of the Danish Negro Slave Trade« i *Scandinavian Economic History Review*, Vol. 19:2 (1971) og »The History of the Danish Negro Slave Trade 1735–1807. An interim Survey in particular to its Value, Structure, Profitability and Abolition« i *Revue Francaise d'Histoire d'Ouvertures*, Vol 62 (1975).
8. O. Feldebæk og O. Justesen, *Kolonieme i Asien og Afrika*, Kbhn. 1980 i serien *Politikens Danmarkshistorie*; red. S. Ellehøj og K. Glamann.
9. Artikkelens er trykt i *Scandinavian Journal of History*, Vol 4: I (1979).
10. »Henrich Richter. En afro-europæisk mellemandler og foretager i de danske etablissementer på Guldysten i det 19. århundrede« i *Festskrift til Kristof Glamann*, Odense 1983.
11. Det skal presiseres at vurderingen kun bygger på bidraget i *Dansk kolonihistorie*.

Det danofile ondes rot

Nå er det jo slik at kolonihistorikeren i all hovedsak konsentrerer seg om et »europaisk«, skriftlig kildemateriale. Han har ikke samme mulighet som en antropolog til deltagende observasjon. Hans »stoff« er på forhånd gitt. Det må han forholde seg til. Og siden den kultur det her er tale om ikke har etterlatt seg skriftlige kilder, er han henvist til å gjøre det bedste ut av »europaiske« materialet som nå engang rent faktisk eksisterer. I visse tilfeller (og avhengig av hvilken type informasjon som søkes) kan muntlig tradisjonsstoff trekkes inn som korrektiv, men generelt sett vil hovedvekten ligge på det eksisterende skriftlige kildematerialet.

Så vil nok mange spørre: Kan man bli annet enn danofil når man anvender et kildemateriale skrevet av dansker og i overveiende grad omhandlende dansker? Svaret lyder innlysende – Mon ikke vi her er ved ondets rot?

Ved nærmere ettertanke vil imidlertid svaret være knapt så selvfølgelig. For det første er det slik at det danske kildematerialet, til tross for at hovedvekten ligger på »de danske« på Gullkysten, likevel er meget pluralistisk hva informasjon angår. Hvis man søker, er det mye verdifullt stoff å finne om de afrikanske samfunn. Selvfølgelig er dette farvet av de danske opphavsmenn, men den kildekritiske teknikk ligger dog på et så vidt avansert plan, at den burde gi historikeren gode muligheter for å unngå de fallgruver som måtte ligge gjemt i Rigsarkivets arkivalier. Å sette lighetstejn mellom et danofilt kildemateriale og danofil historieskrivning ville således innebære en grov undervurdering av historisk metode.

For det annet skal det presiseres at kildene i seg selv er stumme som østers. Det er historikerens oppgave å få kildene i tale, og det er han som bestemmer hvilket »språk« de henvender seg til oss gjennom. Historikerens seleksjon, vurderinger, interesser, og teorier

(hvis han har noen) – er avgjørende for »kildenes tale«.

For det tredje kan en peke på det banale faktum at også afrikanske historikere, ja selv de som tilhører den nasjonalistiske historio-grafiske skole, i all hovedsak bygger på europeiske kilder, heri inkludert det danske materialet som ligger nedstøvet i Rigsarkivets katakomber.¹² Det lar seg derfor neppe gjøre å tale om en *nødvendig* sammenheng mellom et europeisk kildemateriale og eurosentrisk (i vårt tilfelle danofil) historieskrivning.

Konklusjonen må altså bli at danofilens egentlige årsak ikke ligger i kildematerialet. Den argumentasjon som her er ført peker tvert imot i retning av at det er HISTORIKEREN som er infisert av de danofile bakterier. Det er hans innfallsvinkel, hans behandling av stoffet som er det avgjørende.

Vi skal nå se på et eksempel som kan illustrere dette synspunkt.

En afrikansk entreprenør

Tette Jabacong er navnet på en kabuseer eller høvding, som dukker opp i det danske kildematerialet i begynnelsen av 1770-årene. I tidsrommet 1775–77 blir han nærmest en gjenganger som spiller en sentral rolle i de politiske begivenheter. Hans domene var byen Ada, ved Volta-flodens munning.

Men til tross for at denne kabuseer er meget tilstedeværende i kildene, nevnes han kun en passant i den danske kolonihistorie. Det forholdt seg slik at både danskene og hollenderne på Gullkysten var interessert i et handelshegemoni over Volta-området, og Tette Jabacong blir kun omtalt fordi han sier opp sin »troskapsed« mot de danske og tar parti for hollenderne og således gir støtet til den senere interessekamp mellom de to europeiske nasjoner.¹³

Men de danske kilder gir avgjort anledning til å anlegge et helt annet perspektiv på kabuseerens handlinger enn overløperens. Han er

12. Se f.eks. M. A. Kwamenah Poh, *Government and Politics in the Akwapem State 1750–1850*, London 1973 og J. K. Fynn, *Asante and its neighbours*, London 1971.

13. Nørregaard (1968), s. 208 ff.

intet offer for hollandske konspirasjoner, men et selvstendig handlende subjekt. Tette Jabacong er et typisk eksempel på en afrikansk entrepreneur, som handler ut fra egne motiver og i en gitt situasjon forsøker å utnytte nye muligheter til å bedre sin strategiske posisjon i forhold til de europeiske makter.

Mine egne studier av Tette Jabacong- »af-færen« gir grunnlag for følgende skisse av kabuseerens disposisjoner i slutten av 1770-årene.¹⁴

Da Tette Jabacong tiltrådte som kabuseer på Ada, hadde de dansk-adaiske relasjoner allerede en 40-årig historie bak seg. Det hadde i løpet av denne periode utviklet seg et partnerskap basert på forventninger om gjensidig fordel. For danskene var slavehandelen den viktigste faktor. For Ada spilte både politiske og handelsmessige forhold en vesentlig rolle for partnerskapet.

Men etter at Ada i 1769 og 1770 led et katastrofalt nederlag for sine fiender på den andre siden av Volta-elven, Awuna, ble deres tiltro til partnerskapets funksjon alvorlig svekket. Til tross for at danskene fikk istand en fredsavtale med Awuna, som gjorde at adaene kunne bygge opp igjen sin nedbrente by, hadde tilliten til danskene fått et grunnskudd. Innflydelsesrike grupper på Ada satte nå et stort spørsmålsteget ved danskene som sikkerhets-garant, og også som handels-partner, da danskene i lengre tid hadde neglisjert handelslosjen på Ada. Da så hollenderne på dette tidspunkt begynte å gå på frierfotter for å drive en kile inn i det danske hegemoni over Volta-området, oppsto en ny situasjon som Tette Jabacong søkte å dra nytte av – både til egen og til Adas fordel: Han inngår nå en avtale med hollenderne hvor han gir sin velsignelse til at de får etablere en handelslosje på Tuberku, ikke mange kilometrene fra den danske.

I det følgende tidsrom (1775–77) kan vi så se hvordan Tette Jabacong utvikler et strate-

gisk »spill« for å forsvare og score størst mulig gevinst på sin nye kurs. Hans primære mål synes å ha vært å få både i pose og sekk. For å bryte den danske monopolsituasjon ville han ha begge de to europeiske rivaler innenfor sitt domene. Da dette viste seg umulig, forsøkte han å satse på den part han selv vurderte som det sterkeste kort, nemlig hollenderne.

Begivenhetens gang avslører imidlertid at kabuseeren ikke hadde tatt tilstrekkelig hensyn til de eksterne og interne »rammebetingelser« for sine nye transaksjoner. For det første undervurderte han de danskes vilje og evne til å forsvare sin posisjon. Dernest utviklet den hollandsk-danske rivalisering om Rio Volta seg til full krig hvor flere afrikanske parter ble trukket inn. Krigen gjaldt atskillig mer enn en handelslosje. Etter hvert avtegner den seg som et oppgjør mellom to »systemer«, og sakens kjerne synes å ha vært at Ga-folkene i Accra med hollenderne i ryggen stilte krav om overherredømme over hele kyststripen fra Accra og østover til Volta. Dette var en trusel mot den etablerte maktstruktur på Gullkysten og kom til å berøre flere av Adas mektigere naboer som selv påberopte seg visse rettigheter i det omstridte området. Denne situasjon kunne danskene utnytte til å legge press på Ada-folkene får å tvinge dem ut av det »hollandske« system.

Også på hjemmefronten fikk Tette Jabacong store problemer. Under Ada lå en rekke mindre byer ved Volta-flodens vestbredd, og støtte fra de lokale kabuseere i disse byer var en forutsetning for at han skulle ha suksess med sin nye politikk. Etter som det ytre press økte kom Ada-kabuseeren til å stå stadig mer isolert.

I selve Ada by hadde Jabacong heller ikke almen consensus for sine plander. En betydelig gruppe forble danskvennlig. I den første fase av begivenhetene maktet kabuseeren å nøytralisere disse »lojalistene«. Men da situasjonen ble stadig mer kritisk, bl.a. fordi dan-

14. Undertegnede arbeider med et prosjekt finansiert av Norges almenvitenskapelige forskningsråd med tittel: »De danske slavefort på Gullkysten og deres relasjoner med de lokale afrikanske samfunn. En studie i kulturell transaksjon«.

Nedenstående skisse bygger i hovedsak på de såkalte Palaberbøger 1767–77. Rigsarkivet: Guineisk Kompagnie 152–159.

skene hadde mobilisert Adas tradisjonelle fiende, Awuna, som truet med nok en gang å utslette byen, vant denne gruppe stadig terreng i den interne maktkamp. Til slutt så Tette Jabacong ingen annen mulighet enn å gjøre full retrett. Han gjorde avbikt og sverget på ny troskap mot de danske.

Ada kabuseeren lyktes altså ikke i å holde fast ved sin nye transaksjonspartner, hollenderne. Han måtte gi opp alle sine primære mål, og ble tvunget til å vende tilbake til det danske system. Men om man setter opp et regnskap over de resultater hans »spill« avstedkom, er det likevel ikke gitt at han gikk med tap. Tross alt hadde han scoret en ikke ubetydelig materiell gevinst i form av gaver på sin hollandske ekskurs. Han utviste dessuten en utpreget evne til taktisk spill overfor danskene, som gjorde at han ikke kom i en situasjon hvor alle broer var brent. Han drev det muliges kunst og slo retrett i det riktige øyeblikk. Dette betød at han lyktes i å bevare sin posisjon innad i adasamfunnet, og at det ikke bød på noe problem å gå inn i en ny transaksjonsprosess med danskene. Han oppnådde også å gjøre det helt klart for regjeringen på Christiansborg at det ikke lenger kunne tillate seg å neglisjere sin losje på Ada. Handelen måtte holdes oppe, og adas sikkerhetspolitiske forventninger måtte tas alvorlig dersom hegemoniet over Rio Volta skulle kunne opprettholdes. På noe lengre sikt tok man også de praktiske konsekvenser av denne erkjennelse. I 1783 ble grunnstenen lagt til Kongensten festning ved Ada.

Nå skal man være forsiktig med å trekke for vidtgående slutninger av en enkelt case studie. Men for det første må en kunne si at en analyse av Tette Jabacongs entreprenørvirksomhet støtter opp under en tese om at de afro-europeiske relasjoner på Gullkysten under slavehandlepoken hadde en typisk transaksjonell karakter – eller var som M. Priestly uttrykker det: »... Based on a mutual assessment of advantages ...«¹⁵

For det annet antyder analysen at en lokal politisk leder – plassert på et mellomnivå i makthierarkiet på Gullkysten – kun hadde en

viss autonomi innenfor gitte rammer, og at det kritiske punkt for hans handlefrihet var nådd når det oppsto en situasjon hvor den regionale maktbalanse ble utfordret.

For det tredje antyder at europeerne (i hvert fall mot slutten av 1700-tallet) hadde større muligheter for å influere på de afrikanske herskeres rammebetingelser enn tidligere antatt. Også europeerne spilte et strategisk spill, og gjennom sine manipulasjoner kunne de i perioder øve kontroll over en interesseramme som strakte seg langt utover de områder som lå i fortens umiddelbare nærhet. Riktignok en meget »løs« form for kontroll, men den bør dog ikke undervurderes.

Midler til danofiliens bekjempelse

Historien om Tette Jabacong burde godtgjøre at det danske arkivmaterialet avgjort gir muligheter for en alternativ kolonihistorie, og at det danofile syndrom ikke skyldes kildematerialet, men er betinget av historikerens innfallsvinkel på stoffet. Men når så dette er klargjort, gjenstår spørsmålet om hvorfor danske historikere (med et hederlig unntak) så likevel bevarer en hang til å velge en overveiende »dansk« innfallsvinkel, og hvilke midler som skal til for å bekjempe denne anakronistiske form for »kulturimperialisme«!?

Svaret ligger for det første i at Nørregaardtradisjonen enda ikke har tapt sin innflydelse. Denne trekker oppmerksomheten mot de danskes gjøren og laden på Gullkysten. Tradisjonsbånd er således en faktor som forhindrer en nyorientering.

For det andre synes det å være tilfelle for en del studier som angår Gullkysten at de har oppstått som et biprodukt av en voksende interesse for dansk økonomisk historie. Kolonihistorien har ikke fått noen »egenverdi«.

For det tredje kan det danofile syndrom ha en sammenheng med at det meste av dansk historieskrivning om Gullkysten har i overveiende grad vært strengt empirisk orientert – og det en »nærlyt« form for empirisme hvor kronologi har vært det eneste ordnende prinsipp. Man ser i meget liten grad tilløp til en

15. M. Priestly, *West African Trade and Coast Society*, London 1969, s. 7.

mer hypotetisk-deduktiv metode. Det stilles ingen overordnet problemstilling og dermed avskjæres også muligheten for en stringent analyse. Resultatet blir en perspektivløs, episk-refererende historiefremstilling. Nørregaards bok om Gullkysten er et skoleeksempel på dette fenomen. Dessverre er P. U. Jensens bidrag i Dansk kolonihistorie skåret over samme lest.

En slik »metode« disponerer for danofili fordi den betinger et »tett« kildemateriale. Kildene betraktes på linje med de enkelte sten i en mur. Mureren (les historikeren) må sørge for at ingen enkeltsten mangler, ellers blir byggverket ufullkomment. Kun de spørsmål reises hvis svar kan finne solid dekning i kildematerialet, og da får man uvegerlig en danofil dreining av fremstillingen. For vel er det slik at det danske kildematerialet gir rom for et annet perspektiv, men ikke hvis historikeren i den grad har en positivistisk legning. Vil man utvide perspektivet og også forsøke å utsi noe om de afrikanske samfunn, må man ha mot til å reise spørsmål og fremsette hypoteser som ikke lar seg »100%« verifisere. Man må betrakte kildene som stener i en elv og springe fra den ene sten til den annen for å komme over.

For det fjerde må fraværet av en »populasjon« av historikere med Afrika som spesialfelt ha en avgjørende betydning. En opprettholdelse av den »anglofile« kolonihistorie er således utenkelig i Storbritannia fordi det her finnes en rekke »afrikanister« som kan gi det nødvendige korrektiv til slike tendenser. I Danmark finnes ikke et slikt effektivt »motspill«.

På bakgrunn av denne forklaringsmodell skal her foreslås følgende midler til danofilens bekjempelse:

1) Den bedste medisin ville opplagt være på lengre sikt å utvikle et Afrika-miljø ved danske universiteter som både kunne tjene som korrektiv og en utvidet kunnskapsmessig referanseramme. 2) Videre vil det være nødvendig med en grundig debatt som bør fokusere på kolonihistoriens egenværdi og dessuten ta opp til fornyet diskusjon de teoretisk-metodiske problem knyttet til dette spesialfelt. I denne sammenheng vil det også være

naturlig med en kritisk historiografisk analyse av den foreliggende »danske« litteratur om Gullkysten som går mer i dybden enn her-værende fremstilling. 3) og sist, men ikke minst, bør en slik debatt kunne ut i krav om en viss forskningsmessig prioritering. Danske forskeres interesse for og aktivitet på dette felt må økes, både for å sikre en faglig standard – og for å gi det danske krav om å beholde de koloniarkivalier som angår Gullkysten et minimum av legitimitet!!!!

Den polygame kolonihistorie

Hovedformålet med denne artikkelen har vært å provosere frem en debatt om kolonihistorien i sin alminnelighet og den del som angår Gullkysten i særdeleshet. Derfor vil jeg også til slutt antyde en mulig retning for en alternativ kolonihistorie.

Populært sagt er det mitt hovedpoeng at kolonihistorikeren for fremtiden må kaste noen tradisjonelle normer over bord og begi seg inn i et polygamt ekteskap. Han må dyrke et forhold til to koner, og passe nøye på at han sover like mye i sin afrikanske som i sin danske kones hytte.

Monogamiet duger ikke lenger i en kolonihistorisk sammenheng. Dette synspunkt innebærer at historikeren heller ikke bør svinge over fra dansk eksotisk lokalhistorie til afrikansk lokalhistorie. En europeisk forskers hovedoppgave må være å belyse selve det møte som fant sted mellom de to sivilisasjoner eller kulturer, altså fokusere på de relasjoner som utviklet seg mellom partene.

Foran seg skulle han da ha en rekke spennende utfordringer: For det første å avdekke – og det på begge sider – forutsetningene for og konsekvensene av det afro-europæiske samkvem. For det annet å kartlegge hvordan relasjonene mellom de to parter utviklet seg over tid, og for det tredje å finne frem til hvilke faktorer og mekanismer som styrte utviklingen av den prosess de afro-europæiske relasjoner gjennomgikk.

På denne måte ville kolonihistorikeren kunne yte et viktig bidrag til vår egen tids forståelse og innsikt angående kulturell konflikt og kulturell samvariasjon. Og for øvrig ville

en slik »polygam relasjonshistorie« være et godt utgangspunkt for de historikere som måtte nære et ønske om å betrakte »historien« ut fra et globalt perspektiv.

Poul Svensson: Frøslevskrinet

Selvom man normalt ikke skal polemisere mod anmeldelser af egne værker, vil jeg dog gerne have lov til at korrigere nogle punkter i Tage E. Christiansens recension af min bog om Frøslevskrinet i Fortid og Nutid, da jeg mener, der er tale om faktiske fejl.

Jeg beklager samtidig, at disse bemærkninger ikke er nået at komme frem, mens han endnu kunne svare på dem, men den omstændighed, at Tage E. Christiansen var en af vore betydeligste middelalderforskere, hvis kyndighed ingen kan drage i tvivl, gør det så meget mere påkrævet, at hans kritik kommer til at stå som det sidste ord. Man kan så blot håbe, at sol og vind med hans anmeldelse og min replik er blevet delt nogenlunde ligeligt.

1) Tage E. Christiansen savnede omtale af et skrin af den gruppe, hvortil Frøslevskrinet hører, nemlig skrinet i San Pedro de Roda, som efter hans mening ville drage Spanien ind i interessefeltet. Min efterforskning har imidlertid vist, at det spanske skrin ikke hører til denne gruppe, men er et Limogesskrin. Herpå har jeg bekræftelse i et brev fra Neil Stratford, Keeper, Medieval and Later Antiquities, British Museum, der støtter sig til Gudiol i Barcelona.

2) T. E. C. henviste til sin tidligere omtale, hvoraf det fremgik, at Hildesheimerskrinet står på sin gamle plads i domkirken i Hildesheim. Det er galt. Skrinet er nyt i denne samling, og pladsen indicerer derfor intet om fremstillingsstedet.

Iøvrigt havde anmelderen overset, at jeg i kapitlet »Omkring en prioritering af skrinnene« har sat et veldokumenteret spørsmålstegn ved dette skrins ægthed, medens tyske forskere netop har heftet sig ved dette afsnit som særlig interessant.

Således skriver Dietrich Kötzsche, Kunstgewerbemuseum, Berlin bl.a.: »Das Kästchen in Hildesheim fällt, was die Seiten angeht, tatsächlich neben den anderen Werken dieser Gruppe sehr stark ab. Doch wenn die Seitenteile nicht ursprünglich sein sollen, dann müssten es ganz bewusste Fälschungen sein.«

Michael Brandt, Hildesheim, skriver følgende:

»Ich finde es sehr gut, dass Sie die Gruppe der »nordischen Kästchen« aufs neue zur Diskussion gestellt, und dabei so ausführlich behandelt haben. Für mich waren in diesem Zusammenhang die Stilvergleiche zwischen »Hildesheimerskrinet« und »Welferskrinet« besonders Aufschlussreich.«

3) Med hensyn til teknikken i Frøslevskrinet gik T. E. C. ud fra, (se Nationalmuseets Vejledning, Danmarks Middelalder 1972, s. 27) at gruberne til emaljepulveret var ætset eller udgravet med gravstik i en svær kobberplade, men teknikken har vist sig at være en helt anden.

Mine spørgsmål vedrørende skrinet gav anledning til, at Nationalmuseet besluttede sig for en større teknisk undersøgelse.

Den gav det overraskende resultat, at gruberne ikke, som hidtil antaget, var ætset eller gravet ud, men at de var færdiggjort allerede i støbeformen. Det er første gang, at denne iagttagelse er gjort, og det er første gang, at den er blevet publiceret.

Da det placerer hele gruppen på et andet teknisk stade, havde det vel været rimeligt i anmeldelsen at føre de tekniske oplysninger a jour i stedet for at lade den gamle misforståelse leve videre.

<i>Michael H. Gelting</i> : Mellem udtørring og nye strømninger.....	1	<i>Debat</i>	
<i>Bent Blüdnikow</i> : Dansk-jødisk historie – en forskningsoversigt.....	13	Jens Rahbek Rasmussen: To verdenshistorier.....	60
<i>Flemming Mikkelsen</i> : Kollektive aktioner i Vesteuropa.....	32	Poul Erik Olsen: Kilder til dansk kolonihistorie.....	65
		Karen Fog Olwig: Hvad skal vi med dansk kolonihistorie?.....	68
		Per Hernæs: Dansk kolonihistorie og Afrika.....	71
		Poul Svensson: Frølevskrinet.....	78

Fortid og Nutid udgives af Dansk historisk Fællesforening og redigeres af universitetslektor Claus Bjørn, Historisk institut, Njalsgade 102, 2300 Kbh. S under medvirken af arkivleder Jørgen Dieckmann Rasmussen (redaktionssekretær), Palle Ove Christiansen og Kristian Kristiansen. Tidsskriftet udkommer 4 gange årligt og koster kr. 168. Bestilling gennem foreningens ekspedition, Rigsarkivet, Rigsdagsgården 9, 1218 Kbh. K. (01) 13 60 12. Bidrag til tidsskriftet bedes sendt til redaktøren. Publikationer, som ønskes anmeldt i tidsskriftet, bedes sendt til Jørgen Dieckmann Rasmussen, Byhistorisk arkiv, Teglværksgade 1B, 6700 Esbjerg.

Udgivet med støtte fra Statens humanistiske forskningsråd